

UNIVERSITATEA ECOLOGICĂ DIN BUCUREȘTI
FACULTATEA DE DREPT
MASTER DREPTUL INTELIGENȚEI ARTIFICIALE

IA ȘI DREPTUL SĂNĂTĂȚII

- suport de curs -

Prof. univ. dr. Mircea Duțu

2024-2025

Cuprins

I. Etica în utilizarea inteligenței artificiale în dreptul sănătății.....	3
II. Homer, inventatorul IA și al ChatGPT?	27
III. Integrarea IA în facultățile de drept franceze	29
IV. ChatGPT vs. masteranzii în drept. Un experiment francez demn de a fi importat	31
V. ChatGPT și rolul său în progresul cercetări științifice și reflecții juridice.....	41
VI. IA între LexGPT și provocările culturii dreptului.....	50
VII. Profesorul de drept: o „specie” pe cale de dispariție?	58
Bibliografie	64

I. Etica în utilizarea inteligenței artificiale în dreptul sănătății

1. Etică

Etica cuprinde discuția dintre „drept” și „greșit”, „just” și „injust” , „obligații” și „drepturi” preferabile moral au interzise moral. La stabilirea unor norme internaționale, cum ar fi cele din dreptul internațional al mediului, se poate apela la etică din trei motive. În primul rând ca individ (sau guvern) angajat în procesul de raționament moral s-ar putea fi căutarea de orientare în identificarea idealului moral alternative de politică disponibile: Ce opțiune ar trebui să fie adus. În al doilea rând, s-ar putea angaja etica pentru a convinge pe alții să aprobe aceeași alegere. Aici etica este folosită ca strategie discursivă, argumentatorul îl sau o poate găsi să argumenteze mai degrabă din principiile celuilalt, decât din cele pe care le-ar prefera în discuție. Cineva care ajunge personal la vegetarianism din perspectiva drepturilor animalelor poate căuta să convingă pe alții de această decizie prin apeluri utilitariene, cum ar fi că respingerea cărnii este un mijloc de a hrăni mai mult din lumea oamenilor.

A treia utilizare a eticii ar fi de a justifica impunerea unei legi sau politici asupra altora care rămân neconvinși de motiv. Să presupunem că ne opunem mamiferelor marine care mănâncă, dar voi (după ce ați auzit de noi) nu sunteți convinși. Când, în ce circumstanțe și în conformitate cu ce aranjamente instituționale putem forța în mod legitim voința noastră asupra ta?

Eforturile de a pune capăt mediului global implică aceste argumente etice în trei căi. În primul rând, există probleme de obligații umane față de mediul non-uman („etică de mediu” corespunzătoare). În al doilea rând, există probleme de etică între statele cu respectarea mediului („etică internațională”). În al treilea rând, există probleme de etică între generații în ceea ce privește mediul („etica intergenerațională”).

Prima zonă poate fi ilustrată cu întrebarea: Ar trebui noi - omenirea ca un întreg - nu pentru a ucide, sau provoca suferința balenelor, din cauza a ceva despre balene? A doua se referă la chestiuni de distribuție între popoare sau state: dacă se justifică un anumit nivel de recoltare a balenelor, cum alocăm captura admisibilă? dintre reclamanți, de exemplu, popoarele indigene arctice și vasele comerciale japoneze, cine sunt hotii? A treia se referă la problemele de distribuție de-a lungul generațiilor: Avem noi obligațiile față de cei care nu s-au născut încă și,

dacă da, aceste obligații includ trecerea de-a lungul balenelor până la nenăscut, ca parte a moștenirii lor de drept?

2. Etica de mediu

Așa cum vom folosi termenul în acest capitol, etica de mediu intră în joc atunci când dorim să evaluăm acțiunile care afectează mediul din cauza impactului lor asupra mediului, mai degrabă decât din cauza impactului lor (indirect) asupra humanilor prezenți sau viitori.

Astfel, pentru a susține că o pădure nu ar trebui să fie transformată în terenuri agricole, deoarece valoarea terenului agricol adăugat este mai mică decât valoarea la care s-a renunțat a inputurilor farmaceutice naturale nu este un argument al eticii mediului. Etica mediului face apel la o caracteristică a pădurii (sau relația noastră cu pădurea) care nu este direct legată de utilizarea sau consumul uman. În același mod, în măsura în care un argument de a nu ucide balenele se bazează exclusiv pe valoarea comercială a balenelor ca hrană sau ca distracție măsurată în veniturile restaurantului și ale balenelor - argumentul nu este de mediu. Elementele "mediului non-uman" merită o astfel de contabilitate independentă sunt controversate. Printre filozofii care susțin că unele "lucruri" non-umane merită o considerație morală, există un dezacord considerabil cu privire la cât de departe ar trebui să fugă "afară" de oamenii care se referă la ele și ar putea să ruleze în mod coerent. Argumentele pot fi găsite animale, plante, specii, ecosisteme, și chiar obiecte naturale neînsuflețite. Cu toate acestea, filozofii care ar sprijini protejarea unei clase de obiecte nu trebuie să facă acest lucru și, adesea, nu fac acest lucru de dragul alteia. Cei care pledează pentru valoarea intrinsecă a speciilor nu vorbesc întotdeauna pentru membrii individuali și vice-versa. Pentru a pune în pericol o poziție pentru oricare dintre aceste lucruri - pentru a ne convinge că ar trebui să conservăm un ecosistem forestier la sacrificiul propriei noastre bunăstare (mai puțin teren agricol) - este, desigur, o provocare intelectuală. Eticianul de mediu se confruntă cu toate obstacolele care se confruntă cu susținătorii eticii inter-umane convenționale, începând cu baza epistemologică a propozițiilor despre "drepturi" și "nedreptăți". Cum se poate dovedi scepticilor că este "greșit" să minți? Dovada devine nu mai ușor atunci când victima este un copac.

Etica de mediu este constrânsă de la început, deoarece multe dintre resursele epistemologice cu care etica antropocentrică convențională a fost compusă nu sunt disponibile pentru eticianul de mediu. Unii filosofi au întemeiat moralitatea umană în diferitele limbi ale jocurilor, cooperării și așteptărilor de reciprocitate. Cu toate acestea, dacă leii de salvare trebuie să fie îndreptățiți, nu poate fi pe așteptarea (Fabula lui Androcles) că orice leu pe care îl putem salva va reveni favoarea. Nici persoanele și leii - să nu mai vorbim de copaci - aproximativ egale în putere cu noi - o condiție crucială a justiției potrivit lui Hume. La cealaltă extremă, apelurile la altruism-sacrificiu care nu are nici o perspectivă de câștig cooperatist - nu oferă nicio bună fundamentare.

Mișcările filozofice standard pentru a justifica și motiva bunăvoința apel la experimente empatice gând: Cum te-ai simți dacă ai fi în pantofii lui Jones (și cineva a făcut asta pentru tine)? Chiar dacă putem, cu o oarecare întindere, să ne punem în copitele unui cal, se pare că nu putem să ne punem în malurile unui râu, gândindu-ne cum s-ar simți dammed. Nici nu pare util să ne întrebăm (de-a lungul liniilor popularizate de John Rawls) ce reguli am accepta dacă, din spatele unui vâl de ignoranță, nu am știut dacă ne-am fi născut ca om sau ca liliac. Ce ne-am dori dacă ar fi să ne naștem lilieci? Și apoi există o întreagă baraj de critici standard. Dacă un x se interesează de propria sa bunăstare, de ce ar trebui să ne interesăm de ea? ariola are o poziție morală? Dacă o gazelă are drepturi, suntem obligați să botul leilor? În fața unor astfel de obstacole, este tentant să se respingă întregul exercițiu ca inutil și academice. Cu toate acestea, ar fi greșit să facem acest lucru. Adevărul este că problemele de etică de mediu sunt deja în creștere, în mod inevitabil, în întregul domeniu al dreptului internațional de mediu. Nu mă refer doar la faptul că propoziția non-antropocentrică și-a croit drumul spre „soft law”, de exemplu, Carta Mondială a naturii din 1982, care a declarat că „fiecare formă de viață este unică”, justificând respectarea, indiferent de valoarea sa pentru om, „ia în considerare următoarele controverse”:

- Conform Convenției internaționale pentru reglementarea vânătorii de balene, ar trebui extins actualul moratoriu privind vânătoarea comercială de balene, chiar și pentru speciile (cum ar fi minke) care nu sunt amenințate în nici un fel?
- În conformitate cu Acordul privind aspectele comerciale ale drepturilor de proprietate intelectuală, ar trebui ca unui membru al Organizației Mondiale a Comerțului să îi se permită să refuze recunoașterea brevetelor pentru formele de viață?

- În conformitate cu Convenția privind diversitatea biologică (CBD) și alte tratate de conservare, care specii (și "încrucișarea" de viață) urmează să fie prioritare în fața conflictului?
- În cadrul diverselor convenții de zonă și habitat scoase temporar din circuitul agricol, care zone terestre și oceanice ar trebui să fie "protejate în mod special"? Dacă depășim privilegierea vieții unei potențiale "utilizări" - valoare pentru oameni, ar trebui să punem în evidență zone cu viața "cea mai bună", cu viața cea mai înaltă" sau cu formele de viață "mai rare"?
- În conformitate cu Acordul General pentru Tarife și meserii, în cazul în care un membru să-i fie permis pentru a bloca importul de blănuri de la animale capturate în capcane dureroase picior?
- În conformitate cu Convenția Națiunilor Unite privind dreptul mării, cât de stringent (și cu ce costuri) ar trebui limitate uneltele de pescuit pentru a proteja capturile accidentale necomerciale, cum ar fi țestoasele și albatroșii?

Acestea sunt printre întrebările din lumea reală pe care s-ar putea uita eticienii la mediu pentru a ilumina. Ce orientări pot oferi ele de fapt? În general, eforturile de introducerea contabilității morale pentru mediu a făcut apel la una din trei fundații. Prima este o variantă a eticii homocentrice. După cum am remarcat, în expresiile lor cele mai comune, apelurile la bunăstarea umană ("dacă nu omori balenele, vor fi mai multe balene de mâncat pe termen lung") nu sunt argumente etice de mediu strict vorbind. Dar , există o strategie care, în timp ce lucrează într-un cadru binevoitor încearcă să se extindă. În timp ce, în analiza finală acceptă preferințele noastre (și, prin urmare, este homocentric), face acest lucru numai după modificarea preferințelor noastre prin raționament axat pe mediu. A doua este etica ecocentrică (etică de mediu propriu-zisă) care încearcă să tempereze impactul nostru asupra vieții non-umane și asupra mediului pe baza unor bune sau de valoare pe care aceste lucruri în mod intrinsec (în unele conturi, "înerent") ar trebui să le aibă în afară de bunăstarea umană. Cel de-al treilea ideal uman în ceea ce privește etica, sub care se bucură de mediu sau se tratează cu sensibilitate, este privit ca transformându-ne în persoane mai bune (la fel de distincte de cele mai fericite). Să continuăm cu subiectul balenelor ca o ilustrare, să presupunem că problema este dacă să păstrăm moratoriul în vânătoria comercială de balene. Un ecologist care a adoptat prima strategie ar pretinde că trebuie să cântărim nu numai valoarea pe care o au oamenii asupra existenței balenelor (prin intermediul piețelor și al evaluării condiționate), dar, de asemenea, valoarea pe care oamenii ar plasa dacă s-

ar gândi la această chestiune pe bună dreptate). A doua strategie este de a argumenta că nu ar trebui să omorâm (sau să provocăm suferința) balenelor, deoarece balenele au un drept moral la viață și sunt libere de durere nejustificată. Adoptarea celei de-a treia abordări este aceea de a înfrumuseța ideea că, având în vedere ceea ce știm despre balene, uciderea balenelor (nu în autoapărare) ne dezlipește ca persoane care încalcă, poate, o datorie față de sinele nostru mai bun. Să analizăm aceste trei cadre și problemele pe care le ridică mai mult.

2.1. Bunăstarea umană în ceea ce privește etica de mediu

Prima strategie fundamentală adoptă prejudecățile unui cadru antropocentric, dar presupune că ceea ce suntem dispuși să renunțăm la protejarea naturii non-umane se umflă potențial (sau se dezumflă) cu deliberări morale exogene și înainte de calculele de utilitate. Oamenii au cerut să valueze în mod contingentelor o balenă (sau specia ei)-"ce ai fi dispus să sacrifici pentru a asigura viața continuă a unei balene?"- sunt apt să-și revizuiască preferințele după reflecția asupra caracteristicilor saliente morale: inteligența și relațiile sociale ale balenelor, deformarea evolutivă unică pe care o reprezintă ele ca mamifere terestre care s-au întors în mare și așa mai departe. De fapt, o mare parte din literatura de etică de mediu este dedicată promovării unei astfel de inflații.

Există mai multe rubrici în care un expansiv welfarist ar putea hrăni aceste considerații. Printre acestea se numără evidențierea disfuncționalităților pieței care lasă deoparte cele mai necontrovertate beneficii, cum ar fi externalitățile pozitive ale copacilor, cum ar fi sechestrarea dioxidului de carbon. În plus, eticianul poate încerca să forțeze publicul să revizuiască valoarea pe care a plasat-o asupra resurselor naturale, subliniind "valoarea existenței" (ceea ce suntem pregătiți să plătim, colectiv, doar pentru satisfacția de a ști că x există); „valoarea opțiunii” (ceea ce suntem pregătiți să plătim pentru opțiunea de a avea x la îndemână în viitorul nostru) și „valoarea moștenită” (ceea ce suntem pregătiți să plătim pentru a include x ca parte a moștenirii noastre pentru generațiile viitoare).

Eticianul în domeniul mediului poate susține că aceste evaluări nu trebuie să fie acceptate ca "date", așa cum sunt determinate de sondajele imediate, ci că ele sunt variabile în limitele argumentului moral. În acest fel, preferințele umane sunt concludente, dar povara eticii mediului

este de a "educa" omenirea prin discursul edificator. Nu sunt sigur că este posibil să se limiteze intervalul de la care pot fi lansate apelurile "educative". O analiză a revistei de etică a mediului are orbită largă, de la spiritualitatea creștină la eco-feminismul și elaborarea unei mase particulare de filozofi.

2.2. Mediul direct în ceea ce privește etica

Mulți ecologiști cred că etica centrată pe om, chiar și o viziune binevoitoare expansivă nu merge suficient de departe în protejarea naturii, și se bazează pe imperfecți moral - chiar arogant - premise. Acești scriitori susțin că cel puțin unii non-oameni (și poate biosfera ca întreg) merită o considerație morală în propriul lor drept – în cuvintele Cartei Mondiale a naturii din 1982, indiferent de valoarea lor pentru om.” Dacă x este considerat demn de o considerație morală în sine, atunci întrebarea nu este ceea ce oamenii ar plăti pentru existența lui x a continuat chiar și cei ale căror preferințe sunt bine educate, dar w la (dacă este acceptabil să angajeze o monedă metrică, la toate) ei ar trebui să plătească. Eforturile de a stabili obligații privind respectarea directă a naturii se confruntă rapid cu cel puțin două provocări conceptuale majore. Prima implică fundația - pe ce bază avem o obligație morală prima facie față de lucrurile non-umane? A doua implică prioritizarea presupunând că avem obligații prima facie atât față de x, cât și față de y, ce trebuie să facem în cazul unui conflict?

2.2.1 Provocarea fundamentală

Mulți ar considera animalele să prezinte cel mai ușor caz de considerație morală în lumea non-umană. Dacă nucleul moralității este de a minimiza cauzarea durerii, atunci, după cum spune J. Bentham, "întrebarea de a include animalele în târâmul moral nu este, pot ei să raționeze? Nici nu pot vorbi, dar pot suferi?" Strict vorbind, raționamentul lui Bentham nu ar înzestra un animal cu "drepturi" (pentru că statutul chiar și al drepturilor omului este incert sub utilitarism), ci ar intra în plăcerile și durerile sale, împreună cu plăcerile și durerile oricărei alte creaturi simțitoare,

în efectuarea calculelor relevante de utilitate. Echilibrarea durerii unui animal împotriva plăcerilor oamenilor este o afacere complicată

. La urma urmei, cum cântărim suferința unui animal prins în picioare împotriva plăcerii purtătorului de blană? Cu toate acestea, chiar dacă nu există un răspuns precis, doar în încercarea de a relata suferința, cel puțin respingem judecata (cu Descartes) că animalele sunt "ca ceasul" - dincolo de conștiința conștientă, mult mai puțin semnificative din punct de vedere moral.

Cu toate acestea, aplicarea utilitarismului la non-oameni rămâne problematic atunci când avansăm dincolo de versiunea simplă a plăcerii de Benthamite la modurile contemporane care satisfac preferințele. Dat fiind că există acțiuni pe care le putem judeca pentru a provoca o durere animală, cu ce încredere putem spune că preferă un coș de bunuri peste altul? Imaginați-vă, de exemplu, că problema nu este de a hărțui balene, ci de construirea unei instalații de încărcare a petrolului, pur și simplu dislocându-le din traseul lor tradițional de migrație într-o rută mai ocolitoare. Să presupunem că le considerăm istoria migrației ca având înzestrat balenele cu o măsură prescriptivă. Moralitatea interpersonală și sistemul juridic în operațiunile sale obișnuite se pot baza pe o gamă largă de dispozitive, subscrise prin utilitarism orientat spre preferințe, pentru a identifica ajustările adecvate atunci când un drept de proprietate este vizat pentru luarea publică. Dacă o măsură valorează 100,000 de dolari pentru proprietar și 200,000 de dolari pentru public (care are nevoie de ea pentru a opera instalația petrolieră), părțile, dacă doresc să evite o hotărâre judecătorească, vor ajunge probabil la un acord la un preț între aceste cifre. Cu toate acestea, chiar dacă există un gardian care să vorbească pentru balene, cum poate el sau ea să știe ce ar considera stocul de balene drept compensație - ce cantitate de calmar "chummed" de-a lungul traseului alternativ - ar da balenelor satisfacție echivalentă cu șevaletul lor pierdut? Observați că problema ilustrată aici nu este cea mai frecventă sarcină pe care atribuirea drepturilor persoanelor care nu sunt membre ale UE este incoerentă. Problema este că, dacă le atribuim drepturi, este greu să păstrăm flexibilitatea sensibilă la utilitate care supraviețuiește alocării drepturilor între oameni - care pot "corecta în permanență", îmbunătățind reciproc bunăstarea lor prin comerț. Sau, în cazul în care dreptul este luat non-consensual (în mod deliberat sau accidental), premii judiciare poate restabili ratat la ceva de genul status quo ante nivelul de bunăstare. Duplicarea acestor manevre cu non-oameni este, cu toate acestea, problematic. A spune că o protecție bazată pe drepturi a non-omului este problematică nu

înseamnă că nu poate fi încercată. Noi protejăm drepturile nenăscutului, ale sugariilor și ale persoanelor senile, chiar și atunci când construirea preferințelor lor este oarecum conjuncturală. Iar cei care susțin cu tărie drepturile entităților non-umane nu sunt susceptibili să fie puși în situația de a fi puși în situația de inconveniente. În plus, pentru a subscrie la drepturi, de exemplu, animalele nu este un angajament față de drepturi care sunt co-extinse cu drepturile omului - o poziție care ar include unele drepturi civile care sunt pur și simplu inrelevante, cum ar fi drepturile de închinare, vot, și vorbesc. Într-adevăr, chiar și cei care neagă dreptul animalelor de a trăi aprobă frecvent un drept de a fi liberi de dureri necuvenite, după cum reiese din poziția Comisiei Internaționale pentru Vânătoarea de Balene (IWC), care a făcut deja aluzie la uciderea balenelor, este acceptabil, dar durerea provocată ar trebui redusă la minimum.

Când ne îndepărtăm de animale în direcția plantelor, nici versiunile de durere de plăcere utilitarism sau varianta de preferință este disponibilă pentru orientare.

Într-adevăr, atunci când ne întoarcem la plante alte non-utilitate, factorii bazate pe drepturi frecvent solicitate sunt. De asemenea, nu sunt disponibile, cum ar fi cerința ca un purtător drept să ia un interes în viața sa sau au un plan de viață conștient. Cu toate acestea, plantele împărtășesc cu toate lucrurile vii un bun în sensul de a avea o viață. Poate avea o viață (fără durere sau preferințe conștiente) să fie baza unei revendicări morale coerente? În timp ce o buruiănă lipsită de conștiință nu se interesează de cineva care nu răspândește Breviar pe frunzele sale, cu siguranță nu este incoerent să spun că acest lucru este împotriva bunăstării buruienilor. Acest lucru i-a determinat pe unii să susțină că, așa cum există un anumit tip de specificism în acordarea de licențe omului asupra animalelor non-umane, și acesta este, de asemenea, un specialist nelegitim care neagă plantele care stau moral prima facie împreună cu toate celelalte centre teleologice de viață. Poate. Cu toate acestea, chiar dacă ar fi să fim de acord că viața, în sine, dă, în principiu, o poziție morală prima facie, este destul de o altă chestiune să dăm viața unei greutăți substanțiale a buruienilor în fața unor pretenții contradictorii asupra buruienilor, cum ar fi cele ale cornstălului care încalcă această încălcare. Aceste enigme pot explica de ce, în prezent, cu excepția cazului în care anumite animale de caz spectacol, nici viața, nici unfolding naturale de forme de viață individuale au ridicat o mare protecție în conformitate cu dreptul internațional. În timp ce mișcarea de a conferi statutul moral pe plante individuale, chiar animale, rămâne periferic la nivel internațional, protecția grupuri-specii, ecosisteme, portofolii de

biodiversitate-este bine avansate, după cum reiese din multe tratate, inclusiv CBD, Convenția privind comerțul cu specii ale faunei și florei pe cale de dispariție (CITES); Și Convenția pentru conservarea resurselor marine vii din Antarctica (CCALMR). Această solitudine relativă pentru grup asupra individului ridică întrebarea pe ce bază favorizăm speciile? Speciile nu au nici mai multă transparență decât indivizii în caracteristicile considerate în mod obișnuit pertinente pentru considerația morală, cum ar fi capacitatea de a simți durerea, de a suferi, de a avea un plan de viață și așa mai departe.

Într-adevăr, însuși conceptul unei specii ar putea fi considerat prea gossamer o bază pentru o preocupare etică intrinsecă. Clasificarea vieții în specii reflectă speciile de judecată umane nu sunt, în limbajul filozofic 'tipuri naturale'- și controversa care marchează linia în care o specie pleacă și o alta începe, în special în fața evoluției continue.

Cei care vor extinde statutul moral la realăturarea speciilor, însă, prin portretizarea speciei ca entitate logic anterioară - membrul individual reprezintă o specie în fiecare nouă generație." Individul este astfel portretizat ca un simplu simbol al unui tip, tipul fiind considerat mai important decât simbolul. În timp ce considerația umană a speciilor, în sine, este astfel discutabilă, este departe de a fi clar că majoritatea convențiilor de protecție a speciilor necesită acest lucru.

Într-adevăr, cel mai timpuriu tratat privind păsările migratoare (1868) își oprește proveniența utilitară sinceră în cadrul său titlu: Păsări utile pentru agricultură. Alte tratate conservă specii care servesc mai puțin transparent nevoile umane, dar a căror supraviețuire ar putea fi, probabil, justificată din punct de vedere al costurilor pentru „utilitarul educat”.

Asigurarea unei baze etice pentru conservarea biodiversității oferă o atenție deosebită provocare ambiguă. În timp ce preambulul la CBD aduce un omagiu ecocentric la " valoarea intrinsecă a biodiversității; o mare parte a textului se referă la „resursele biologice” definite să includă "resurse genetice, organisme sau parti ale acestora, populații sau orice altă componentă biotică aecosistemelor cu utilizare sau valoare reală sau potențială pentru umanitate.”

Într-adevăr, definiția de către convenție a biodiversității, variabilitatea vieții organismelor, este greu de stabilit (ce este variabilitatea și nu se schimbă întotdeauna?), mult mai puțin de caracterizat ca fiind ceva la care poate fi atribuită "valoarea intrinsecă”.

2.2.2 Întrebare referitoare la priorități

În cursul examinării întrebărilor fundamentale, literatura de etică ar trebui, să sperăm că, să sortăm contobe ontologice la care a făcut deja aluzie, dacă unitatea de interes moral este să fie specia de furnică, ADN-ul furnică, habitatul furnicului, mușuroiul, furnica individuală, ecosistemul care cuprinde - sau toate acestea, probabil, prin diferite căi. Cu toate acestea, nu este suficient să sculptați lumea în acele lucruri considerate a fi din punct de vedere moral. Ce trebuie să facem în caz de conflict? Noi favorizăm rarele specii de animale mai mici, peste cele mai puțin rare, dar "mai mare", o specie care contribuie la cea mai mare parte a biomasei sau a fluxului de energie al ecosistemului? Topografia existentă acordurile internaționale se poate deduce o prioritate pentru mega-fauna carismatică și creaturi inteligente "ca noi". Cu toate acestea, pentru a apăra aceste leanings psihologice pe motivele morale sunt o altă problemă. De exemplu, chiar dacă am accepta cel mai mult pretențiile extravagante despre balenele cu "mai mare decât inteligența umană", ar fi să nu urmărim faptul că am avea astfel taxe mai stricte pentru balene decât pentru canguri. Într-adevăr, în cadrul moralității interpersonale, cele mai exigente îndatoriri sunt rezervate pentru cei cu cel mai puțin de inteligență-sugari, incompetent, și senil. Balene, cineva ar putea argumenta, se poate fend pentru ei înșiși. În ciuda inevitabilității aparente de a ierarhiza o viață înaintea altora recunoaște un "lanț mare de ființe" - o mare parte din literatură se stinge în cealaltă, mai puțin util, direcție, cu scopul de a delegitimiza prioritizarea.

O strategie dominantă, printre oamenii de știință este de a promova o caracteristică-sentience unic crucială, viață, conștiință, sau orice altceva - și să mențină că toate lucrurile care posedă această caracteristică merită o considerare egală. Astfel, Peter Singer susține în mod famously că sentience este o condiție suficientă, și orice efort de a trata orice homo sapiens diferit decât orice alte specii în ceea ce privește durerea pricinuit este "specie". Dacă nu trebuie să existe nicio suferință pentru om, atunci nu trebuie să existe nicio suferință (cauzată de om) pentru șoareci. Pentru biocentrist, pentru care chiar privilegierea sentience smacks de auto-memoriu uman, toate cererile de viață respectă în mod egal. Aceste poziții, cu siguranță, biocentristul pare imposibil de menținut literalmente - dacă nici un lucru viu nu este un joc corect pentru noi, nici chiar boabe de soia, atunci vom expira.

Într-adevăr, principiul neinterferenței cu desfășurarea vieții (și nici pur și simplu) cu existența ei poate conduce filozofii să condamne arborii fructiferi ca fiind nemuritori.

Caracterul nepractic al unui astfel de biocentrism pare flagrant; chiar și logica pare tensionată. Pentru a acorda că viața și sentința sunt semnificative din punct de vedere moral (și că toți oamenii le au) nu implică faptul că fie este o condiție suficientă pentru nediferențiată preocupare morală. Într-adevăr, presupunerea este ciudată, având în vedere că moralitatea convențională este plină de diferențieri între persoane – de exemplu, îndatoriri față de străini față de îndatoririle față de rude. Dacă, în cursul propriei noastre securități și subzistență, constatăm că trebuie să eradicăm fie o albină, fie un urs, este greu de crezut că singura metodă legitimă de alegere este schimbarea de monede. Unii scriitori au încercat să susțină din avansurile nejustificabile, vorbind despre obligații și sarcini de probă prima facie, nu absolute. Astfel, Paul Taylor, care susține că oamenii nu au nici o valoare inerentă mai mare decât un alt lucru viu, este pregătit să introducă o mulțime de principii favorizând om, care ar subscrie, de exemplu, construirea unei biblioteci la costul unei colonii termite. Cu alte cuvinte, principiile supapei de evacuare par să piardă suficient pentru a împerechea întreaga premisă inutilă. Unii au luat specia egalitarismului. Totuși, dacă da, trebuie să mergem mai departe în identificarea principiilor pe care urmează să se construiască o specie acceptabilă din punct de vedere moral. Provocarea sa nu este doar de a diferenția membrii individuali.

Pentru a conserva o specie poate fi nevoie de acțiuni în detrimentul individului, cum ar fi sacrificarea și privarea de libertate a animalelor de reproducție din grădinile zoologice. De ce să sacrificăm unul, mai degrabă decât celălalt?

2.3. Caracter uman / idealul în ceea ce privește etica mediului

O a treia abordare fundamentală este aceea de a examina și de a exploata mai degrabă respinge, particularitatea oamenilor. La urma urmei, așa cum David Schmidtz observă întreaga premisă a faptului că avem o obligație față de gazele pe care leii nu le au este că suntem spre deosebire de lei, nu că suntem ca niște gazele. În acest punct de vedere, îndatoririle noastre față de alte creaturi și față de natură se bazează pe aspirații care sunt în mod distinct umane. Mai degrabă

decât să abordeze și să revizuiască calculele, conform strategiei firs, eticistul caută în acest scenariu să abordeze și să revizuiască calculatorul.

O ilustrare este declarația lui Immanuel Kant că " el, care este crud cu animalele devine dificil și în relațiile sale cu oamenii: Se poate simți inconfortabil cu ideea că nu ar trebui să lovi cu piciorul un câine pentru propriile noastre sake, mai degrabă decât pentru câine. Cu toate acestea, în special în cazurile în care durerea nu este disponibilă ca un ghid-post, fundația ideală umană explică intuiții la fel de grele ca o masă. Gândiți-vă de ce s-ar putea să rămâi ca un rău pe "hoinari, capricioși și capricioși ai unui gândac sau o floare sălbatică în sălbăticie. Luarea lui Kant poate explica intuițiile morale pe care Bee Bentham nu poate. Aversiunea morală la tradiționalele „rotunjiri ale șarpelui cu clopoței” din unele părți ale Statelor Unite, în care chinul și sacrificarea șerpilor este însoțit de sărbătoriri și sărbătoare, are mai puțin de a face cu durerea șerpilor decât decât cu brutalitatea, aroganța și prostia ecologică a făptașilor. Pentru o ilustrare similară din dreptul internațional al mediului, luați în considerare Antarctica - regulile tratatului împotriva sufocării peisajului cu dovezi de prezență umană. Am putea atribui motivația de utilitate directă-costul de colectare gunoi poate fi mai mică decât cea pe care cei care nu doresc să se confrunte cu gunoi ar fi dispus să plătească pentru a avea eliminat. Totuși, bănuiesc că ceva dintr-un ideal uman este implicat într-o aversiune mai mult împotriva sufocării caracterului umanității decât împotriva sufocării mediului.

Cu toate acestea, chiar dacă acceptăm acest raționament, provocarea prioritizării nu poate fi fără pene. O acțiune care nu-i tratează decât pe cei care îi calcă, dacă este o acțiune, caracterul nostru nu ar trebui să facem și, din acest motiv, o determinare prealabilă a statutului moral al acestui lucru ar părea critică. De ce este "compromițător a îneca țestoasele marine în plase de creveți, dar nu atât cât a mânca creveți? Desigur, în domeniul diplomației internaționale, un argument bazat pe (ceea ce va fi inevitabil) noțiunea de "bun caracterul va fi mai controversat și mai puțin eficient decât argumentele bazate, de exemplu, pe declarațiile de bunăstare homocentrică.

3. Etica printre oamenii care respectă mediul

Probabil că diplomația internațională în domeniul mediului este preocupată mai puțin de drepturile de natură decât drepturile persoanelor în ceea ce privește natura. Etica internațională

poate chiar intra în conflict cu obligațiile față de natură. De exemplu, statele sărace se plâng de comerțul cu bețe, întrucât interdicțiile de import aplicate creveților care nu sunt siguri de țestoase și care sunt trimiși în state mai sărace puternice pentru a-și ridica standardele. Litigiile etice dintre state pot lua fie forme de justiție corectivă, fie forme de justiție distributivă. În contextul schimbărilor climatice, ambele au fost luate. În primul rând, există argumentul corectiv conform căruia anumite state, emițătorii de gaze de tip „gaze de efect de seră”, sunt obligate să suporte ponderea costurilor de curățare, deoarece acestea sunt în primul rând de vină. Justiția distributivă apare în argumente precum că toate persoanele au un drept egal la atmosferă și că, dincolo de istorie, statele mai bogate ar trebui să suporte povara deoarece își pot permite mai bine acest lucru (o poziție care poate fi contrafortată prin citarea bogatelor state mai mici de utilitate marginală a bogăției cheltuite în măsuri de curățare) cu toate acestea, toate aceste argumente, justiție bazată și în alt mod, se confruntă cu obiecții la pragul lor: docs moralitatea se aplică chiar și în arena internațională— adică, putem chiar discuta în mod semnificativ că distribuția balenelor este echitabilă? Cel care a propus trebuie să răspundă la mai multe obiecții. În primul rând, există opinia realistă puternică că acțiunile statelor sunt dincolo de evaluarea morală sau (ceea ce se ridică la același lucru) că orice posibilitate este simplu dictată de "bine" și interes propriu. O viziune conexasă, realismul fiduciar nu respinge toată etica din sfera internațională, dar susține că ceea ce este etic este pentru liderul național să ia în considerare exclusiv îndatoririle față de propriul său popor și nu față de alte persoane sau față de comunitatea globală în general. Individualismul metodologic critică atribuirea Predictatelor morale către state care nu sunt morale, la fel de mult ca pe metafizice, motivele - acțiunea statelor se află dincolo de dreptate și de rău, deoarece există, în realitate, nu există „acțiuni de stat”. Numai persoanele acționează și pe baza cărora se acționează au interese să avanseze sau să zădărnicească, și poate fi lăudat și învinuit pentru poluarea atmosferei sau epuizarea stratului de ozon. În cele din urmă, cosmopoliții doctrinali au angajament față de conturile individualiste în virtutea pozițiilor lor morale materiale. De exemplu, pentru un utilitar care se angajează să evalueze acțiunile prin referire la consecințele lor asupra sudori individuale, statele și limitele lor sunt arbitrar din punct de vedere moral. Astfel, acțiunea ar trebui să fie ghidată de ceea ce conduce la cea mai mare fericire a persoanelor, indiferent de partea unei frontiere pe care se întâmplă să se nască.

Evaluarea acestor poziții depășește cu mult domeniul de aplicare al acestui capitol. Cu toate acestea, problemele de bază nu pot fi ignorate.

De exemplu, dacă individualistul metodologic are dreptate, ce trebuie să facem din afirmația că americanii contemporani au o povară specială pentru a reduce dioxidul de carbon, deoarece SUA emise x tone de dioxid de carbon în secolul al XIX-lea? În perioada de industrializare timpurie urșii mei trăiau în Basarabia rurală, făcând cele mai modeste cereri asupra atmosferei. De ce ar trebui să fiu debitat? În plus, s-ar putea pune sub semnul întrebării practica tot mai mare a acordurilor privind mediul multilaterale de diferențiere a obligațiilor care decurg din tratat prin deținerea de state bogate și sărace la standarde diferite. Această practică este de înțeles dacă se adoptă punctul de plecare legal al statelor definite teritorial, dintre care unele au mai multe resurse pentru a se îndrepta către corvoada de curățare decât altele. Cu toate acestea, reducăniștii au dreptate să reamintească faptul că sărăcia și alți markeri ai nivelului scăzut de bunăstare sunt situația persoanelor, nu a țărilor. Ușurarea sarcinii asupra celor mai sărace țări este o abordare foarte dură în ceea ce privește creșterea veniturilor celor mai sărace persoane. (țările cu venituri medii scăzute adăpostesc persoane foarte bogate și vice-versa.) Chiar dacă punem deoparte obiecțiile reducăniste și acceptăm, dacă numai pentru comoditate, cadrul statelor și al relațiilor juste dintre acestea, rămâne problema: cât de densă este moralitatea printre state? Cât de detaliate și puternice sunt edictele care o pot oferi? Minimalismul moral susține că obligațiile sunt relativ anemice. Din punctele de vedere ale unora, ceea ce este corect este păstrarea obligațiilor tratatului- pacta sunt servanda- puțin mai mult.

Unele imperative morale de sine stătătoare ar putea să plutească dincolo de tratate, dar acestea se limitează la prescripțiile cu cel mai larg și mai larg sprijin în practica internațională, cum ar fi cererea ca diplomații să nu fie abuzați. Când ne întoarcem la controversile care abundă de fapt în dreptul internațional al mediului, de exemplu, dacă statelor sărace ar trebui să li se permită să distrugă pădurile sau să adopte o traiectorie grea de carbon pentru dezvoltarea economică, nu există nicăieri în apropierea consensului asupra a ceea ce este "corect" și "corect" pe care cineva îl găsește în dezbaterile privind genocidul. Fără îndoială, China și India consideră că este nedrept că statele Unite, istoric cel mai mare emițător de gaze de efect de seră, refuză să adere la Protocolul de la Kyoto; însă Senatul Statelor Unite consideră că este nedrept pentru aceste țări, prospectiv mari poluatori înșiși, să refuze să pună pe hârtie orice angajament privind emisiile care va începe în viitor.

Statele cu volume mari de biomasă (un absorbant pentru dioxidul de carbon) consideră că este corect să primească credite, aplicate pe gazul pe care îl produc, pentru gazul pe care îl retrag. Statele ale căror emisii de gaze cu efect de seră constau în mare parte din metan și, prin urmare, care se referă la "necesitățile" agriculturii, obiectează față de emisiile pe care le asociază cu utilizările de lux ale lumii dezvoltate, cum ar fi transportul. Nu este obtuz moral să ne întrebăm, așa cum ar fi cu curățirea etnică, care parțial are dreptate. Multe țări în curs de dezvoltare, chiar dacă sunt dispuse să recunoască drepturile omului la nivel mondial, resping totuși criticile la adresa abuzurilor de mediu ca fiind altceva decât "imperialismul cultural" care amenință "controlul excesiv asupra resurselor naturale". Există, de asemenea, un aspect empiric al controverselor privind echitatea. Practic, este un articol de încredere în literatură că echitatea sau cel puțin percepția corectitudinii influențează substanțial țările pentru a adera la acordurile de mediu. Cu toate acestea, dovezile sunt în cel mai bun caz ambigue. În mod clar, sunt multe cazuri de țări bogate care acceptă o sarcină mai grea decât cei săraci. Cu toate acestea, aceste cazuri sunt compatibile cu cei bogați, exprimând pur și simplu dorința lor mai mare de a plăti pentru îmbunătățiri de mediu în propriul lor interes. Interesul realist, nu altul în ceea ce privește moralitatea, poate explica numeroasele tratate care prevăd o responsabilitate comună, dar diferențiată în rândul semnatarilor bogați și săraci.

4. Etica intragenerațională de a respecta mediul

O a treia bază pentru protecția mediului se bazează pe pretențiile presupuse ale generațiilor viitoare. În cuvintele Declarației de la Stockholm (de la Conferința Organizației Națiunilor Unite privind mediul uman din 1972), se pare că omenirea are responsabilitatea solemnă de a proteja și îmbunătăți mediul pentru generațiile prezente și viitoare." Acest sentiment, repetat în multe alte documente, este, fără îndoială, considerat un garant al unei mari părți din legislația internațională în domeniul mediului, în special pentru că preocupările dreptului internațional în domeniul mediului tind să fie pe termen lung, și există convingerea că generațiile viitoare sunt nereprezentate sau subreprezentate în politică și în tranzacțiile de pe piață și, prin urmare, au nevoie de protecție juridică specială.

Argumentul că, în absența unei legi speciale, nenăscuții sunt „fără voce” este puțin înșelător. Interesele nenăscutului își croiește drum în calculele contemporanilor în mai multe moduri. Pentru unul, dacă piețele funcționează bine, valoarea viitoare a resurselor naturale

(deficitul lor protejat) se manifestă în prețurile actuale – este fals să presupunem că generațiile actuale își vor epuiza stocurile fără a ține cont de valoarea lor pe piețele nenăscuților, chiar și în comportamentul de vot, bunăstarea viitoarelor persoane nu se află în afara oricărei generații actuale de gândire.

Fiecare dintre noi, în timpul vieții noastre, este probabil preocupat de modul în care viitorul copiilor noștri se va desfășura după moartea noastră, și preocuparea pentru bunăstarea copiilor noștri încorporează preocuparea lor pentru bunăstarea copiilor lor, și așa mai departe. Pentru a-l privi dintr-un alt unghi, fiecare generație știe că a sălbatic mediul este de a eroda valoarea propriilor sale proprietăți. S-a spus că acești factori introduc un „orizont infinit” în gândirea noastră. Chiar dacă argumentul 'orizontul infinit' pentru armonia intergenerațională este un pic Panglossian, tensiunea dintre prezent și viitor este ușor exagerată.

Cele mai multe facilități de mediu pe care le considerăm viitoare persoane la valoare sunt (nu este surprinzător) beneficii pentru noi. Moratoriul vânătorii de balene nu este motivat, numai, de generozitatea pentru nenăscuți - ceasta este, chiar dacă am eliminat valoarea moștenită, costurile și beneficiile de vânăre de balene pentru noi, cei vii, ar putea sprijini bine poziția IWC. De fapt, având în vedere durata de viață și suprapunerea generațiilor, trebuie să muncești pentru a construi ipoteze în care interesele nenăscutului ar fi, prin consens, păstrate în conflict cu (și nu doar poate necongruente cu) predominant 0 interese personale temporare. De exemplu, se poate imagina o lucrare publică masivă printr-un proiect cum ar fi un vehicul spațial care trebuia lansat acum pentru a intercepta un asteroid nu este de așteptat să se ciocnească cu noi timp de 200 ani. Într-un astfel de caz, am suporta toate costurile și ar beneficia de toate beneficiile.

Cu toate acestea, în cazurile tipice de preocupare pentru mediu la nivel internațional, cum ar fi protejarea lumii împotriva daunelor aduse climei și conservarea speciilor, există o suprapunere de generații a costurilor și beneficiilor.

Cu toate acestea, este greu să negăm perspectiva externalităților transgeneraționale cu care se confruntă o înclinare ulterioară a costurilor și beneficiilor. Ne putem imagina un argument ipotetic din partea unui descendent încă nenăscut pe care ar trebui să ni se impună un anumit nivel al costurilor dincolo de nivelul pe care l-ar justifica propriile noastre beneficii (inclusiv satisfacția "valorii moștenite" contingente). Privit dintr-o perspectivă etică, ce obligații avem față

de nenăscuți pentru a preveni astfel de efecte secundare? Analiza obligațiilor față de generațiile viitoare poate fi sortată în trei tipuri de cereri.

4.1. Prejudiciile indirecte

În primul rând, se poate argumenta că avem obligația de a evita impunerea unei anumite clase de riscuri privind datoria nenăscută-a de a evita torturile îndepărtate în timp, cum ar fi cele răspândite de vătămarea descendenților la distanță dintr-o instalație de deșeuri nucleare slab constituită. Conform standardelor comune de drept al neglijenței, un actor care cauzează prejudicii este răspunzător dacă valoarea estimată a prejudiciului (mărimea pierderii, dacă apare, ori probabilitatea) depășește costul pentru actor de a evita pierderile. Pentru a ilustra, să presupunem că prin cheltuielile de izolare \$1,000 în plus față de ceea ce este benefic pentru noi, cei vii, s-ar evita o pierdere de \$1,000,000 pentru descendenții noștri la distanță.

Dacă adoptăm logica standardului tortului ca ghid moral, s-ar părea că suntem prima facie obligați să cheltuim cei \$1,000.

Unii spun prima facie, deoarece există mai multe căi deschise pentru evaluarea și, probabil, pentru refuzul oricărei obligații. Primul este conceptual - că este pur și simplu incoerent să ai obligații față de o persoană neidentificabilă nu există încă. Cu toate acestea, pentru a eticheta datoriile față de nenăscuți incoerenți pare tensionată: Planificatorii imobiliari creează obligații executorii față de nenăscuți ca materie Desigur. Să negi ca pare, mai mult, dubios din punct de vedere moral. Să presupunem că cineva de pe malul unui râu a fost de a lansa o plută ambalate cu explozibili instabile.

Cu greu pare o apărare că, pentru că curentul este lent și cea mai apropiată populație trăiește mult mai aproape de râu, cei care pun un risc încă nu se nasc și, prin urmare, acțiunea este acceptabilă din punct de vedere moral.

Unii comentatori, cu toate acestea, fac apel la timp să nu conteze pentru a justifica un astfel de risc de turnare viitoare, în opinia că o rată pozitivă de actualizare trivializează daune de la distanță. Să presupunem că pluta cu dinamită nu este de așteptat să explodeze timp de 300 ani.

Putem evita riscul de o măsură de prezentare care ne va costa 1000\$, cu toate acestea, dacă vom reduce prejudiciul așteptat 1.000.000\$ la 3%, valoarea actuală a pierderii este de 140\$.

Există o literatură expansivă și troscă pe oricine o astfel de dezconsiderare este aplicabilă și, dacă da, care este rata adecvată. Cei care se îndoiesc de aplicabilitatea dinumărării subliniază că nu a fost niciodată conceput pentru a omite scenarii precum cele prezentate de schimbările climatice. Numărarea se aplică atunci când dorim să comparăm consumul de 1\$ astăzi cu investiția și consumarea de 2\$ mâine - ideea nu a fost niciodată să comparăm consumul nostru. \$ 1 astăzi cu altcineva consumatoare de , sau fiind privat de, \$ 2 în viața lor de la distanță. Unii adaugă că la reducere (pentru a aplica orice altceva decât o reducere zero pentru costurile și beneficiile viitoare) este imposibil de apărut în fața negării bunăstării unei persoane și greutății, pe care ne-ar da propria noastră.

Alții au susținut că, dacă cântărim fiecare persoană prezentă și viitoare în mod egal, este dificil să justificăm că ne lăsăm mai presus de cel mai abstinent consum, având în vedere spectrul trilioanelor nenăscute care urmează, ale căror nevoi globale de bunăstare ar mlaștina, fără îndoială, propria noastră. Poate că putem ridica o parte din greutatea bunăstării lor, altfel apăsătoare cereri prin adaptarea la creșterea economică. Să presupunem o scădere utilitatea marginală a consumului și că fiecare generație viitoare va continua să fie, așa cum a fost, mai bogat decât predecesorul său, chiar și pe cap de locuitor. Dacă da, apoi am putea justifica, la urma urmei, pentru a aplica o rată mai mare de reducere la acțiuni, care vor afecta viitorul la distanță decât ne vom aplica, să zicem, proiecte de lucrări publice.

Cu toate acestea, chiar dacă acestea vor fi mai bogate și mai stabile pentru a face față pierderilor, nu este clar - dacă legea internă este un ghid moral - că răufăcătorul, partidul care pune dinamita nesigură pe plută, ar fi permis să apere torta pe motive de utilitate comparativă, în special; ca victimele erau mai bogate ca el și ca aveau nevoie de bogăție mai puțin urgentă. Chiar dacă preocuparea noastră pentru generațiile viitoare supraviețuiește unor proiecții economice solide de creștere economică, am putea încă decide să aplicăm un fel de "contor" pentru distanța empatică. Descendenții noștri îndepărtați sunt sortiți să fie la distanță de noi nu numai în timp, dar, de asemenea în cultură, obiceiuri, înrudire și gusturi. S-ar putea să ne considere detestabili, ca și nepoții pe care îi irităm din voința noastră.

Poate că la un moment dat populația va fi mai puțin umană, dominată de cyborgi. Ca o chestiune empirică, studiile de evaluare nu lasă nicio îndoială că oamenii acordă, de fapt, mai puțină greutate soartei nenăscute la distanță decât descendenților apropiați. Cu toate acestea, apărarea unui astfel de dezconsiderare empatică ca principiu moral este o altă chestiune. Există vreun principiu care justifică o pledoarie din partea lansatoarelor plitei cu dinamită, conform căreia victimele din aval sunt departe, vorbesc o altă limbă și au credințe distative și, prin urmare, că rata de actualizare ar trebui să fie deosebit de ridicată? Desigur, argumentele pentru a fi doar la străini la distanță în timp nu-i paralel cu cele din partea contemporanilor îndepărtate în spațiu.

Dacă întreprindem o activitate care pune în pericol străinii în spațiu - contemporanii noștri - putem continua cu asigurările că, în cazul în care daunele se materializează, este posibil să se facă bun ex post. Exemplul clasic din dreptul internațional de mediu este reprezentat de litigiul Trail Smelter, în care Canada a fost evaluată ca fiind prejudiciată din cauza vaporilor nocivi care au circulat peste graniță în statele Unite. Asigurarea unei astfel de recuperări ex post servește atât la internalizarea în alt mod externalitățile negative și realizarea unei justiții corective. În conformitate cu aceeași morală, considerentele economice, ar trebui să fim trași la răspundere în fața străinilor în timp. Totuși, torturile îndepărtate temporar prezintă complicații instituționale. Nu vom ști niciodată dacă un sit nuclear cu risc de scurgere va fi, de fapt, corupt în 100 ani sau 200, și, dacă da, cu ce daune. Soluția obișnuită de tut, care îi face să aștepte și să vadă și apoi să se așeze, nu este disponibilă. Am putea, ca alternativă, "acorda" viitorul pierderea așteptată matematic. Cu toate acestea, amplexarea acestei pierderi este extrem de conjuncturală. Dacă, cu noroc, nici o pagubă nu se produce, descendenții noștri vor culege pur și simplu un câștig. Chiar dacă suntem dispuși să cumpere într-un astfel de sistem, și pentru descendenții noștri valoarea probabilă a unor daune, nu există pur și simplu nici o modalitate pentru noi de a asigura livrarea de atribuire.

Să presupunem, de exemplu, că am decis să punem deoparte o investiție de 1 miliarde de dolari alocată pentru "victimele secolului al XXI-lea ale utilizării combustibililor fosili evitabili în secolul al XXI-lea". Cum am putea preveni ca fondul să fie răscumpărat în 50 ani? Într-adevăr, chiar dacă un lacăt literal ar fi într-adevăr sigilat până în secolul al douăzeci și treilea, nu ar exista nicio modalitate de a asigura că, în cele din urmă, ar merge mai degrabă la ameliorarea victimelor reale ale risipirii noastre în carbon decât la întărirea șefilor lor. Deoarece reglajul

moral fin al reliefului pe bază de daune nu este disponibil, o preocupare pentru nenăscuți trebuie să fie executată prin justiția mai aspră a unui auto-impus "ordin"

Pentru a nu putea compensa cu daune ex post suntem lăsați să identificăm anumite acte care trebuie evitate ex ante. Există, pentru început, aceeași problemă cu succesorii noștri imediați incontrollabili - ei ar putea încălca ordinul. Iar acea parte în a decide dacă să emită un prejudiciu în circumstanțe juridice obișnuite, acea parte, în a decide, dacă să emită un prejudiciu în circumstanțe juridice obișnuite, utilitatea comportamentului pârâtului (nostru) poate fi echilibrată împotriva prejudiciului reclamantului (lor). Cu toate acestea, atunci când conduita și răul sunt atât de dissociate în timp, cântărirea este aproape negestionabil de conjuncturală. Lucrurile se pot schimba dramatic.

Nu putem exclude faptul că acestea (o parte din timp), cu tehnologia și nevoile lor, vor prefera ca noi să ne lase deșeurile nucleare accesibile, mai degrabă decât să le înlăturăm în mod iremediabil. Sau s-ar putea să se uite înapoi pentru a concluziona că topirea pe care o cauzăm a Arcticii a fost un avantaj, cu deschiderea ei de trecere de Nord-Vest și descoperirea de noi câmpuri petroliere considerate ca fiind pierderea inuit și faunei sălbatice habitat (o hotărâre cu atât mai probabil cu cât nu mai există inuit printre ei). Prin urmare, în ultima analiză, chiar dacă viitoarele persoane "contează", desigur în cazul în care obligația noastră de a le proteja de comportamentul de tip tut pare să genereze o revizuire mai puțin strictă și mai fin decât cea pe care o impunem în comportamentul nostru față de contemporani. Orice test de mână învățat cu margini ascuțite trebuie să cedeze la ceva, cum ar fi "principiul Kew Gardens" - care este, în cazul în care pentru un cost relativ modest noi și poate evita riscul ridicat de grave, pe scară largă daune corporale altora, iar apoi, trebuie să suportăm costurile reducerii riscurilor la un nivel acceptabil, indiferent cât de îndepărtate sunt victimele în timp, înrudire sau mod. Ceea ce este "modest în mod corespunzător" și "acceptabil" sunt inevitabil din plastic. Poate că nu putem proiecta riscuri mai mari asupra lor decât ceea ce noi, în spatele unui val de ignoranță, pe care o vom fi permis-o predecesorilor noștri să o proiecteze pe noi.

4.2. Dezvoltare durabilă

O mare parte din literatura generațiilor viitoare este mai puțin preocupată de sufocanta imprudență a unui comportament de tip delictual, care de obicei conectează anumite abateri culpabile la anumite comportamente ale victimelor, mai degrabă decât asigurarea nenăscuților că primesc "partea lor echitabilă". Această poziție se contopește în literatura internațională de drept al mediului sub rubrica „dezvoltării durabile”. În timp ce artistic de vag (o intenție originală era să se prefacă la tensiunile nord-sud care erup în cadrul conferințelor internaționale – Nord fiind pentru conservare și Sud pentru dezvoltare) dezvoltarea durabilă, în aplicarea sa pentru nenăscut, poate fi împărțită în mod util în două afirmații distincte. Primul este obligația de a lăsa generațiile viitoare nu mai puțin decât un anumit nivel general de bunăstare, iar al doilea este obligația de a le lăsa anumite bunuri specifice ca parte a moștenirii lor. Prima poziție este a bunăstării; a doua este preservaționistă.

4.2.1 Dezvoltarea durabilă ca o constrângere în ceea ce privește transferul de bunăstare

Specialiștii în bunăstare definesc obligațiile noastre față de viitor în ceea ce privește o anumită bunăstare generală de proximitate. Regula de aur a acumulării de capital a lui Phelp obligă fiecare generație să lase succesorilor săi la fel de mult capital (pe unitate de muncă efectivă) ca și cum ar fi dorit să fi primit de la predecesorii săi.

John Rawls invocă un „principiu al economiilor juste”, care, derivat și calculat într-un mod mai complex, produce la fel de multă constrângere, numită ca un echivalent echitabil în capitalul real. Alții vorbesc despre obligația fiecărei generații de a păstra și de a trece de-a lungul echivalentul (capacitate productivă) de a trăi din câștigurile pământurilor, fără a invada capitalul său pentru a menține un nivel de trai la fel de bun ca și al nostru sau de a egaliza oportunitățile.

Oricare ar fi criteriul de referință, nu se impune nicio constrângere în funcție de baza pe care trebuie asigurată bunăstarea, ci doar în funcție de un nivel minim care trebuie depășit. Fiecare generație este liberă să jefuiască capitalul de resurse naturale, cum ar fi cărbunele și copacii, atâta timp cât acesta înlocuiește suficiente forme mamă de capital (tehnologie, instituții sociale

de infrastructură, educație, etc.), astfel încât generația următoare să poată menține nivelul necesar al bunăstării solului.

Alte variante includ optimalitatea intergenerațională (căutând o poziție din care este imposibil să se avanseze bunăstarea oricărei persoane în orice moment timp fără a sacrifica bunăstarea altcuiva în prezent sau generațiilor din viitor), eficiența intergenerațională Kaldor-Hicks (nicio acțiune permisă, cu excepția cazului în care beneficiile pentru generațiile beneficiare sunt suficient de solide încât ar putea finanța plata compensatorie către perdanți); și o cerință de maximizare a bogăției intertemporală (maximizarea utilității tuturor prin timp).

4.2.2 Dezvoltarea durabilă ca prezervaționism

Prezervationismul, dimpotrivă, susține că printre multele bunuri pe care le-am moștenit există unele care avem o responsabilitate specială de a conserva și transmite la noi descendenții, și care sunt, prin urmare, nesubstituibile. Candidații principali au inclus atât de multe bunuri apreciate și de neînlocuit ca Marele Canion, balene și păduri tropicale. Sunt oferite diverse raționamente. Despre păstrarea unor lucruri se spune că derivă din sarcini pentru generațiile viitoare. Sau, se spune că au o valoare a existenței, și așa trebuie să fie păstrate pentru binele lor; sau, pentru că existența lor continuă și aprecierea acestei existențe favorizează un ideal de înflorire umană sau pentru că sunt pur și simplu niște hefloomuri care leagă fiecare generație de noi și construiesc dintre noi toți, o adevărată familie a omenirii. Oricât de convingător pot fi concretizate aceste argumente, recursul lor motivează probabil multe convenții, inclusiv Convenția pentru protecția patrimoniului cultural și natural mondial, CITES și CBD.

4.2.3 Modelele criticate ale bunăstării și preservării

Prin analogie cu modele juridice familiare, prima abordare plasează trăirea în poziție, aproximativ, de administratori care administrează un portofoliu de investiții. Ei pot, și sunt se preconizează că veniturile provenite din diverse exploatații vor fi vândute și reinvestite, pe măsură ce condițiile se vor schimba și prudența dictează. Spre deosebire de managerul obișnuit de active, însă, administratorii intergeneraționali sunt liberi să se distribuie în sine, atâta timp cât, la sfârșitul mandatului lor, există o valoare suficientă pentru a-și îndeplini obligațiile față de beneficiari. A doua abordare vede viața ca bucurându-se, în linii mari, de o moșie de viață în

anumite proprietăți, lipsită de ius abutendi (dreptul de a distruge). Astfel, suntem "stânga" cu Marele Canion pentru viață, apoi moștenitorilor noștri, în perpetuitate.

Nu este neobișnuit să găsești în literatura de dezvoltare durabilă un singur comentator care să promoveze ambele fundații. Robert Solow, de exemplu, subliniind în același timp o constrângere de bunăstare care permite substituirea (echivalentă cu "capacitatea de producție") ar insista totuși asupra conservării "anumitor bunuri unice și de neînlocuit: Oferirea ca ilustrații Yosemite și Memorialul Lincoln. Îmbrățișarea constrângerilor de bunăstare și de conservare nu este surprinzătoare, având în vedere recursul ambelor poziții. Cu toate acestea, acestea împărtășesc o problemă comună și sunt potențial în conflict.

Problema comună este că nici o generație nu poate fi asigurată că, dacă onorează ei obligația de a trece de-a lungul averilor necesare și a activelor moștenite, o reușită, mai mult risipitoare și dezonorabilă pentru generația succesoare, care nu va trece prin moștenire înainte de a ajunge la a treia generație. Această perspectivă elimină obligația primei generație? În termeni generali, întrebarea ar putea fi pusă dacă o persoană este sub o datorie atunci când acțiunea sa este o condiție necesară, dar nu suficientă pentru a aduce rezultatul dorit moral. Luați în considerare cazul în care salvarea unui copil de la înec necesită efortul de coordonare a două persoane, A și B. cu siguranță A și B sunt fiecare nemulțumiți deoarece acțiunea fiecăruia, singură, nu poate asigura rezultatul corect.

Nu sunt sigur de ce răspunsul ar trebui să fie în caz contrar în cazul în care acțiunile necesare ale lui A și B se întâmplă să fie succesive, nu contemporane. Inutiesc că pe lanțul necesar pentru a aduce binele devine mai lung, lanțul datoriei poate slăbi. Cu toate acestea, împotriva acestui scenariu, trebuie să luăm în considerare faptul că, după doar câteva legături care onorează datoria, s-a făcut ceva bun - poate ca generația a zecea va trișa, chiar dacă generația a doua până laa nouă vor fi cinstite.

Un conflict puternic ar putea apărea în felul următor. Să presupunem că ne-am abonat la sustenabilitatea primului tip de obligație de a asigura succesorilor noștri un nivel minim de bogăție rescris sau bunăstarea generală. Să presupunem, de asemenea, că Antarctica virgină este una dintre activele "moștenite" pe care suntem obligați să le conservăm. (Exploatarea minerala a continentului se afla în prezent sub un moratoriu).

Atâta timp cât economia globală continuă o expansiune destul de robustă, putem îndeplini atât obligația de avere, cât și obligația de conservare a Antarcticii. Cu toate acestea, să presupunem că ar exista o prăbușire a economiei globale, ceea ce ar genera o incertitudine considerabilă în ceea ce privește posibilitatea de a respecta nivelul prevăzut al averii în generația a noua. O modalitate de a reduce deficitul ar fi să exploatăm Antarctica din bogatele sale tropice de zăcăminte minerale, care, deși în prezent nu pot fi atinse, vor deveni treptat disponibile pe măsură ce barierele tehnice și economice din calea protecției mediului dur vor fi depășite. Mineritul extensiv ar sufoca continentul și i-ar pune în pericol fauna și ar încălca constrângerea de "nicio înlocuire".

Astfel, cei vii ar trebui să aleagă între o obligație sau alta. Dacă probabil preferințele beneficiarilor vor fi guvernate, este greu de imaginat că nu ar prefera "administratorii lor" să renunțe la "dreptul" lor la Antarctica-un drept pe care nicio voce nu îl avea în formularea și de a investi veniturile nete neconsumate în general de creșterea economică globală.

Generațiile viitoare vor primi o avere mai productivă în moștenirea lor, ca să își sporească capacitatea de a-și concepe propriile experiențe pline de satisfacții. Și creșterea bogăției lor, cu atât mai bine capacitatea lor de a răspunde la calamități neprevăzute.

Mai mult decât atât, având în vedere tot ceea ce știm, descendenții noștri pot opta să-și petreacă timpul jucând jocuri video de la distanță cu roboții lor și să ne considere învechiți pentru că am conservat Antarctica sau am preferat o plimbare printr-un spațiu real, mai degrabă decât o plimbare virtuală prin pădure.

Poate că fiecare generație ar trebui să privească valorile culturale și de mediu, nu ca elemente perene, ci cel mult ca primele pe o listă a priorităților, la care se poate renunța numai în situații extreme și cu foarte multe rezerve și reticențe.

II. Homer, inventatorul IA și al ChatGPT?

Punând în centrul dilemelor generate de progresele halucinante ale inteligenței artificiale și ale implicațiilor aplicațiilor sale întrebarea crucială: vor mașinile să preia controlul asupra ființei umane și să domine astfel planeta? autorul rubricii „Minutul antic” al săptămânalului francez *Le Point* ancorează originile problemei în antichitatea greco-romană (Christophe Ono-dit-Biot, *Homère, inventeur de l'IA et de ChatGPT?*, „Le Point”, 12.06.2024). Corelările peste timp încep cu constatarea că, încă din secolul al III-lea î.e.n., Aristotel reflectase, în felul său, la această chestiune. Mai exact că filosoful stagirit, totuși nu prea umanist, cel puțin în sensul orizonturilor de azi, atunci când evoca sclavajul, vedea în dezvoltarea mașinilor posibilitatea de a se pune capăt acestei practici infame. „Dacă războaiele de țesut ar țese singure, scria Aristotel, dacă arcușul ar cânta singur pe vioară antreprenorii ar fi de fapt muncitorii, iar stăpânii sclavi”.

Așadar, într-un anumit sens și cu datele epocii, el cunoștea ori, și mai exact, întrezărea deja roboții, fie și numai ca principiu general. Eruditul roman Aulu-Gella, în *Noaptele atice* evocă un porumbel din lemn capabil să zboare. Tot pe atunci, un savant, Filon din Bizanț, ar fi creat, în secolul III î.e.n., un umanoid capabil să servească la masă vin invitaților. În aceeași antichitate, poate încă cu secrete mai puțin ori deloc cunoscute, putem citi tratate privind figurativ roboții, precum *tratatul automatelor* scris de inventatorul Eron din Alexandria, trăitor în secolul I al erei noastre. „Automat” ar putea fi deci denumirea (numele) antic al roboților în greacă, ceea ce vrea să spună „care merg din propria lor mișcare”, „cei care acționează prin ei înșiși”. Găsim termenul la Homer care ne povestește în Iliada că zeul fierar Hefaistos se înconjura de asistente din aur „asemănătoare unor tinere vii”, care îl ajutau, în condițiile căldurii înalte din atelierul său. Ele erau dotate cu o voce și capacitatea de a gândi: se năștea astfel inteligența artificială! Hefaistos era șchiop, dar nu ciung, un fel, văzut din timpurile noastre, de super inginer designer programator, și Homer ne povestește că el ar fi conceput pentru banchetul zeilor trepiede pe roți care se deplasau singure, ca și cum ar fi fost parcă înzestrate cu o inteligență artificială. Dedicate zeilor din Olimp, ele făceau viața mai ușoară. Punând în oglindă asemenea idei și experiențe antice, cu provocările IA de astăzi, *tout les proportions garde*, nu ne rămâne decât să ne întrebăm dacă nu s-ar putea a să concepem, acceptăm și face în așa fel încât, risipindu-ne temerile induse,

să vedem în IA și aplicațiile sale speranța de a putea trăi, cu ajutorul lor și într-un viitor cât mai apropiat, precum zeii? Desigur, în condițiile unei civilizații mult schimbate, în termenii pe care o cunoaștem și o trăim astăzi.

III. Integrarea IA în facultățile de drept franceze

Într-un interviu recent, publicat sub sugestivul titlu *Il s'agit non seulement de former des juristes qui soient à la hauteur de la machine, mais plus encore qui soient capables de la dominer* („Dallos Actualité”, 15 octombrie 2024) Guylain Clamour, decanul facultății de drept și de științe politice din Montpellier, Franța, face o serie de considerații deosebit de actuale și de interesante asupra profundelor mutații pe care le cunoaște mediul juridic contemporan. Automatizarea, accesul facilitat la informație, instrumentele de comunicare *on-line* și inteligența artificială (IA) marchează din plin lumea juridică. Perceperea acestor schimbări precum o amenințare ori o oportunitate depinde de modul în care juriștii le abordează și se adaptează la exigențele lor. Referitor la situația facultăților de drept franceze în acest context se menționează, mai întâi, faptul că numărul studenților acestora este în netă creștere; de la 180.000 de *studiosus juris* în anii 2000, s-a ajuns în prezent (mai precis în 2023) la 240.000, respectiv o creștere de 4,5% în raport cu 2020. Cifrele au sporit din rațiuni demografice, dar și având în vedere interesul pentru studiile juridice ce oferă multiple posibilități de inserție profesională în lumea dreptului și dincolo de ea. Din perspectiva profilului rubricii de față, de remarcat că tehnologii precum blockchain, big data și smart contracts au devenit curențe în sectorul juridic. Potrivit unor studii recente, un procentaj ridicat din munca avocaților (de ordinul a deja 20-25%) ar putea să fie automatizate grație în special soluției aplicațiilor de IA în domeniu. La întrebarea dacă facultățile de drept franceze au integrat inteligența artificială în formarea studenților, decanul G. Clamour oferă un răspuns elocvent. El pornește de la constatarea că IA nu a bulversat încă practica dreptului, dar e absolut cert că o va face în scurt timp și în mod profund. Pentru moment, soluțiile juridice de IA manifestă foarte puternice potențialități, dar se dovedesc încă în așteptare în multe privințe. De aceea incumbă universității să ia toate măsurile necesare și de a fi capabile, dacă nu să anticipeze, cel puțin să se pregătească spre a forma juriștii de mâine cu instrumentele și uneltele pe care le vor avea la dispoziție. Aceasta presupune în mod necesar integrarea aplicațiilor IA în activitatea didactică, începând cu utilizarea lor într-o logică pedagogică, adică precum un instrument de pedagogie, de învățare și de remediare și controlând ceea ce s-ar putea

delega unei unelte, ținând cont de partea ireductibilă de muncă intelectuală și de responsabilitate. Miza e mare și în mod semnificativ complexă în ceea ce privește punerea în aplicare a exigențelor aferente. În cadrul conferinței decanilor facultăților de drept și științe politice s-a instituit un grup de lucru consacrat problemei inteligenței artificiale, în scopul identificării și difuzării soluțiilor pertinente și spre a trasa piste comune. De altfel, sunt foarte numeroase universitățile care lucrează în prezent asupra modalităților de inserție a inteligenței artificiale în parcursurile de formare. Referitor la facultatea de drept din Montpellier, a fost desemnat un „asesor al decanului” care să se ocupe în mod special de problemă și s-a constituit o echipă de cadre didactice și cercetători pentru a testa diferite soluții de inteligență artificială, formarea de voluntari și găsirea de piste de evoluție pentru macheta viitoarei oferte de formare ce va trebui să fie gata pentru 2026.

Considerații interesante și cu adaptările necesare valabile și pentru învățământul superior juridic din România.

IV. ChatGPT vs. masteranzii în drept. Un experiment francez demn de a fi importat

În timp ce aplicațiile IA se multiplică, iar previziunile dezvoltărilor sale devin tot mai surprinzătoare, vorbindu-se chiar de o „super-inteligență artificială” și de roboți profitori de virtuțile sale, lumea universitară în general, și cea juridică în special pare mai reticentă și mai puțin entuziastă în atari percepții. Supuse experiențelor concrete avantajele anunțate par a fi mai limitate și, în orice caz, au nevoie de explicații și impun nuanțări în evaluarea lor. Din această perspectivă, un experiment inedit de la Facultatea de drept a Universității Paris 1 Panthéon-Sorbonne ne permite a surprinde și sublinia una din limitele utilizării inteligenței artificiale în lumea dreptului: luarea în calcul a evoluțiilor societale și a implicațiilor lor asupra reglementării juridice. Studenții masteratului de drept constituțional au cerut ChatGPT să redacteze o versiune modernă a Declarației universale a drepturilor omului, după ce ei înșiși au redactat una. Rezultatele comparației rezultatelor și concluziile aferente sunt edificatoare pentru ecuația drept-IA. Cel puțin deocamdată. În același timp, noi progrese ale IA anunțate de promotorii lor generează evaluări și concluzii pe măsură.

1. Cei 23 de studenți ai Master 2 de drept constituțional și drepturi fundamentale de la Facultatea de drept a Universității Paris 1 Panthéon-Sorbonne au încercat să lămurească această „enigmă” a concurenței de la nivelul inteligenței juridice, în cadrul proiectului lor de finalizare a studiilor, organizând un „meci” inedit. Ei și-au confruntat creierele lor cu un adversar redutabil, după cum relatează cotidianul francez „Le Monde” din 19 aprilie a.c. (J. Toutain, *«ChatGPT versus les étudiants en droit», le clash des intelligences pour un exercice hors norme*), o inteligență artificială generativă cu resurse infinite: Chat GPT. În concret, marți 16 aprilie a.c. sub bagheta profesorului de drept constituțional Dominique Rousseau, bine-cunoscut specialist în drept constituțional, masteranzii au încercat să tragă concluziile în privința întrebărilor existențiale care îi frământă: cine va câștiga în cele din urmă bătălia inteligenței umane? Cine va scrie cea mai bună declarație a drepturilor omului a secolului al XXI-lea? Timp de circa șase luni

masteranzii s-au preocupat să redacteze un nou proiect de document de acest tip, cu intenția de a confrunta rezultatul cu o versiune a textului propusă de IA. Obiectivul declarat: a pune în competiție inteligența umană și cea artificială, după afirmația coordonatorului cursului. Era pentru prima dată când profesorul emerit de 74 de ani integra inteligența artificială în cursul său de drept constituțional. „Ideea era – preciza universitarul parizian – de a inova pedagogia demitificând acest instrument”. O opțiune și un demers care ar putea apărea a se plasa împotriva curentului unei mișcări mai degrabă ostile față de ChatGPT în învățământul superior francez. Din ianuarie 2023, de când IA generativă e disponibilă în Franța, entități universitare, precum SciencePo Paris, decretaseră interzicerea utilizării ei de către studenți. O poziție nuanțată apoi, întrucât viza numai folosirea nedeclarată și justificată prin voința de a evita plagiatul și concurența neloială. În prezent, din ce în ce mai multe cadre didactice utilizează acest instrument în activitatea lor, în special pentru sarcini administrative rebarbative. „Atunci când colegii mei au aflat de proiect, a declarat prof. D. Rousseau, faptul a devenit viral în cadrul facultății. După cunoștința mea niciunul dintre ei nu utilizează ChatGPT pentru cursurile și lucrările lor.” Potrivit mitului „digital native” (copilul digitalului) noile generații ar fi *a priori* mai entuziaste decât cei mai în vârstă în descoperirea și utilizarea acestor tehnologii. Nu și la cursurile de drept constituțional în cauză. În septembrie 2023 profesorul emerit a fost surprins de reacția studenților când a anunțat că ChatGPT va fi primul dintre obiectele cercetării lor pentru examenul de sfârșit de an. Mulți se arătau neîncredători, având aerul că pentru ei IA nu era o unealtă de care să se poată servi într-o formă în drept. Din punct de vedere metodologic s-a procedat astfel: fiecare student a redactat mai întâi integral propria declarație de drepturi umane, înainte de a cere IA de a și-o scrie pe a sa, plecând de la o schiță simplă și succintă. Circa 30 de ore de muncă au trebuit pentru studenți, contra numai a 30 de secunde pentru instrumentul tehnologic! Mai toți s-au declarat surprinși în mod plăcut de rezultate, în pofida „formulărilor periculoase din punct de vedere juridic”. Concluzia generală: un rezultat corect, dar puțin inovant! În articolul 4 al textului său, Chat GPT scrie, de exemplu, „Statul garantează fiecărui copil accesul la o educație de calitate”. Dar pe cine considerăm a fi un copil și pe cine nu? Această lipsă de precizie ar putea însemna că liceenii, aflați la începutul vârstei adulte, nu s-ar bucura de o atare garanție. O redactare, de asemenea, și imprecisă. Totuși toată lumea a fost satisfăcută per global de exercițiul

de analiză și de comparațiile aferente. O constatare a făcut unanimitate: Chat GPT a produs o declarație corectă, dar în materie de drepturi, IA inovează puțin. Evoluțiile societale rămân în afara logicii sale, fondată pe texte preexistente precum Declarația universală a drepturilor omului și cetățeanului din 1789. Învățăceii juriști propun, de exemplu, o protecție importantă pentru drepturile digitale și cele ale naturii. Faptul de a acorda drepturi naturii este eco-ul unei recente evoluții juridice din Europa, care propune a considera ecosistemele ca subiecte de drept în scopul de a le proteja mai bine. Aceste noi noțiuni sunt cvasiabsente în textul Chat GPT. Și atunci când masteranzii au desfășurat zeci de ore de dezbateri pe alegerea termenilor, IA a făcut mai degrabă economie de cuvinte. Ea e mai puțin intruzivă, mai puțin precisă și mai puțin nuanțată. Ori, în cele din urmă, mai puțin umană. „IA nu a făcut decât să repete ceea ce i s-a pus în baza sa de date, în timp ce studenții mei au redactat cu cunoștințele lor, dar și cu inima lor” a conchis profesorul coordonator al proiectului. Așadar, când s-ar putea ca IA să înlocuiască specialiștii în drept? Poate că în termeni de reflecție și de analiză niciodată inteligența artificială nu va depăși anii de cercetare; inovația tehnologică pare a rămâne un instrument din ce în ce de mai mare ajutor în pregătirea și desfășurarea investigațiilor, dar cam atât. Bătălia a fost câștigată de această dată de inteligența umană. Dar miza va fi pusă în joc și în anii viitori la același master, iar exemplul francez va deveni viral, fiind adoptat și de noi.

2. Și totuși inteligența artificială generativă (ChatGPT) a accelerat brutal istoria provocând o cavalcadă tehnologică globală ale cărei repere temporale și de conținut sunt încă greu de deslușit. Pe de o parte, cunoaștem din experiențe trecute că cel mai adesea graba și amploarea preconizate inițial au fost apoi domolite în desfășurarea lucrurilor. Pe de alta, se susține că suntem în contexte cu totul noi, așa încât evenimentele merg mai rapid decât era prevăzut. Așteptăm sosirea unei inteligențe artificiale generale (AGI) care va depăși toate capacitățile unui creier uman înainte de 2030 și la un orizont nu prea îndepărtat și a super-inteligenței artificiale (ASI). La sfârșitul lunii martie a.c. OpenAI anunța pentru 2028 lansarea supercalculatorului Stargate, capabil să permită alimentarea puterii de calcul pe care o va necesita în viitor inteligența artificială și care va avea nevoie de până la 5 megawați putere electrică spre a lucra la întreaga capacitate, devoalând astfel și fațeta ecoclimatică a problemei. O

dimensiune esențială a sa, deși nu mai puțin dezbătută, dar cu implicații majore, transformatoare inclusiv juridice, este legată de faptul că revoluția IA coincide cu cea a roboticii. Giganții tehnologiei acționează spre a crea roboți dotați cu IA. După declarațiile lui Elon Musk, din 21 ianuarie 2024, în 2040 vor exista nu mai puțin de 1 miliard de roboți umanoizi. Și dacă îi credem spuselor premierului britanic la conferința de la Bletchley Park (noiembrie 2023) nici o ființă umană nu va fi competitivă în fața roboților inteligenți. Apariția și impunerea roboților IA pe scena umană pe termen scurt, rapid și masiv, în următorii până în 6 ani vor genera cel puțin patru consecințe bulversante. Pentru prima dată, IA va poseda un corp și poate să acționeze în mod direct asupra lumii fizice. Apoi, roboții nu sunt produși de întreprinderi de mecanică, ci de giganții de IA, aceștia devenind astfel și mai puternici. În al treilea rând, robotica alimentată cu inteligența artificială șterge separația dintre profesiile intelectuale și meseriile manuale, astăzi distincte. Se apreciază că noul concurent de GPT4 va avea nivelul de cunoaștere al unui doctor în științe, iar conectat cu atari entități robotul lucrător va dispune de competențele unui inginer policalificat de înalt nivel. Așadar, în numai câțiva ani vom trăi înconjurați de roboți suprainteligenți, care vor dispune de dexteritatea meseriilor astăzi manuale și de competențele cognitive ale unei superinteligențe conectate la internet și la o infinitate de captatori ce le conferă o percepție a lumii pe care noi nu ne-o putem prefigura. Ei vor gestiona căminul nostru, procesele industriale și spațiul public. În fine, clasica distincție între factorii de producție, capital și muncă va dispărea, robotul fiind, deopotrivă, munca și capitalul. Ecuatiile micro și macromecanice se rescriu radical¹. Economia cunoașterii va favoriza oamenii mai inovanți și mai inteligenți, defavorizând pe cei mulți care nu vor ști să piloteze din plin această supra revoluție digitală și cerând astfel o criză socială majoră. Într-o primă perioadă, de acomodare vom putea gândi și sper că IA nu va înlocui oamenii, ci umanii care nu o utilizează vor fi înlocuiți de cei care o utilizează, dar apoi? Consecințele sunt atât de profunde și de ample încât rămân în mare parte, cel puțin azi, imperceptibile și chiar inimaginabile! Ele țin, la o primă vedere și cu titlu de exemplu, de securitatea personală (și colectivă), de ce va deveni munca umană și cum va arăta lumea muncii și actorii săi? Rolul nostru pe Terra se bulversează; așa cum se lamenta unul dintre

¹ L. Alexandre, O. Babeau, *Les robots ouvriers auront bientôt les mêmes capacités que les polytechniciens*, „Le Figaro”, 31 martie 2024.

inventatorii actualei IA, G. Hinton, „omul va deveni cea de-a doua specie cea mai inteligentă de pe Pământ, după IA”. Și în același registru să nu uităm că nu s-a văzut niciodată ca o specie mai inteligentă să se lase dominată de o alta mai puțin deșteaptă decât ea. În cele din urmă „problema problemelor” devine una de ordin existențial: care va fi guvernanta acestei lumi hipertehnologice și cum ne vom delega decizia unor mașini superinteligente și omniștiente decât, mai degrabă, procesului democratic?

3. Dezvoltarea IA și a utilizărilor sale în viitorul apropiat implică trei mari scenarii. În primul, inteligența artificială se dezvoltă dar nu atinge stadiul de IA generală. Am trăi deci un șoc „schumpeterian” așa cum s-a întâmplat și s-a reacționat, cu unele ajustări și/sau actualizări în cazurile electricității și mașinii cu aburi. În cel de-al doilea, ajungerea la AGI s-ar traduce printr-o schimbare civilizațională, situație care ar păstra, încă, în linii mari, cadrele actuale de dezvoltare și abordare. În fine, în cel de-al treilea scenariu, s-ar ajunge la emergența unei ASI care ar provoca o schimbare antropologică, cu o marginalizare rapidă și importantă a omului. Din această triplă perspectivă scenariul nr. 2 rămâne (încă) privilegiat de către experții în materie de IA. Referitor la modul de coabitare cu inteligența artificială s-au impus cu precădere patru răspunsuri posibile, dar cu grade diferite de materializare. Primul ar fi acela că admitem superioritatea IA și acceptăm marginalizarea noastră, ceea ce ar însemna marea înlocuire cognitivă. O a doua pistă ar fi cea a neuro-augmentării; ea poate avea loc pe cale genetică, ceea ce ar implica într-una numit sens opțiunea eugenismului, ori pe cea electronică, pe calea implanturilor care ar conduce la hibridizarea celor două inteligențe. Ar fi vorba deci de avântul unei societăți de cyborgs. Ea e întrevăzută, de exemplu, de implanturile intercerebrale Neurolink. Cea de-a treia perspectivă ar putea consta în interdicția IA, adică „eutanasia” sa. O atare opțiune ridică probleme morale. Avem dreptul să împiedicăm o inteligență non-biologică de a se dezvolta întrucât ne e frică să nu fim depășiți de ea? Ultima eventualitate, apartheidul. Aceasta

implică decizia de a cantona IA în ordinate, împiedicând-o să acționeze asupra lumii, limitându-ne, totodată, contactele și interacțiunile cu ele².»

Toate aceste scurte dar elocvente considerente preliminare ne arată nevoia de a ne angaja în reflecții asupra scenariilor de răspuns la dezvoltarea IA. Cum vom alinia inteligența artificială și inteligența biologică atunci când acest subiect va deveni problema cea mai importantă a istoriei umanității?

Până atunci, și revenind de la graba istoriei la realitatea concretului, se afirmă, pe bună dreptate, că orice discurs relevant asupra inovării, digitalului sau inteligenței artificiale are în uman însăși rațiunea sa de a fi. La rândul său, o viziune viabilă privind IA nu poate fi decât una „umano-centrată” care face din aplicațiile sale o unealtă, un instrument de asigurare a inovării și promovare a progresului socio-uman. Iar pentru aceasta, protejarea drepturilor umane fundamentale de impacturile negative inevitabile și uneori imprevizibile ale noilor tehnologii reprezintă un imperativ absolut, care nu se poate impune în afara reperelor etice ferme și fără o reglementare juridică riguroasă și adecvată. Cu limitele sale, o atare poziție poate fi calificată totuși ca fiind una reduționistă și ca aparținând mai ales mișcării umaniste³. Și aceasta pentru că mai întâi un obiect ori un serviciu digital nu e – și nu a fost niciodată – un simplu instrument. Internetul, rețelele sociale și IA sunt dispozitive socio-tehnice și politice concepute de umani. Or, prin forța calculului (intențional, matematic, etic, moral, financiar etc.) digitalul le face invizibile. Trebuie deci calculele pentru ca umanul care este punctul de plecare al oricărui dispozitiv digital, să rămână și punctul de sosire. Apoi umanismul pe care îl subînțelege progresul IA se aseamănă mai mult cu un umanism existențialist, axat pe individ, libertatea de a alege și responsabilitatea personală decât unul precum cel care poate fi admis în limbajul comun sinonim bunăvoinței, altruismului și, deci, preocupării binelui comun, într-o perspectivă globală și nu locală. Față de aceasta, umanismul evocat se oprește la frontierele statului și în jurul individului. Dar a afirma că există o preocupare pentru uman înseamnă a trebui să te achiți de o

² J.-O. Martin, entretien, *Laurent Alexandre: «Avec l'IA, la marginalisation de l'espèce humaine est absolument inévitable»*, „Le Figaro”, 10 august 2023; L. Alexandre, *La guerre des intelligences à l'heure de ChatGPT*, Editions Buchet-Chastel, Paris, 2023.

³ J.-F. Lucas, *Intelligence artificielle : «L'humain, qui est le point de départ de tout dispositif numérique, doit rester le point d'arrivée»* „Le Monde”, 5 aprilie 2024.

responsabilitate față de el. Conceptorii de sisteme de IA trebuie să fie sensibili la consecințele sociale, cognitive, etice ori chiar ecologice pe care opțiunile lor tehnice le antrenează. Atunci când un imobil se prăbușește, se cercetează răspunderea arhitectului și/sau a constructorului; atunci când un algoritm favorizează desfășurarea ori amplifică multiplele riscuri psihosociale, cui revine responsabilitatea, sieși ori arhitecților săi? De aceea fundamentele științelor și tehnicilor, antropologiei și sociologiei trebuie să fie mai pe larg studiate, cu atât mai mult cu cât lipsesc din formația tehnologică. Împărțirea unei atari culturi comune ar putea permite de a ieși din visurile tehniciste și amalgamurile pripite care fac din orice val de noi întrebări o nouă revoluție. În același timp, această responsabilizare nu poate să se facă fără o transparență crescândă a sistemelor de IA care trebuie să treacă printr-o colaborare strânsă între reglementările internaționale și guvernare în scopul stabilirii de norme clare și accesibile în jurul dezvoltării și utilizării IA. Figura umană e la fel de bine și practică; ea reînfiază o figură totemică, hegemonică, spirituală și universală în care fiecare se complace a se proiecta așa cum îi convine. Dar invocarea sa trece sub tăcere diversitatea umană care populează lumea noastră comună. Pe măsură ce IA generativă devine mai integrată în cotidianul nostru, nu se mai pot trece sub tăcere nici considerațiile etice privind condițiile de muncă și remunerația echitabilă a lucrătorilor.

În fine, noile tehnologii poluează masiv. Desigur, metodele de calcul sunt complexe, discutabile, perfectibile și diferențiate potrivit etapelor ciclului de viață. Dar tendințele sunt discutabile referitor la efectele generate, inclusiv în privind consumului de resurse naturale și de energie, cu impactul ecoclimatic aferent. Efectul de revenire ori paradoxul lui Jevons operează din plin în privința digitalului și a inteligenței artificiale. În orice caz, într-o abordare realistă și cu o perspectivă optimistă se impune a ne domoli îngrijorările față de tehnologii și să ne îndepărtăm de confuzia ce domnește în privința riscurilor aplicării lor. Pentru aceasta trebuie mai ales să distingem între tehnologie și aplicații; se cuvine în special a înțelege ce e prima și a ști cum funcționează ea, precum și contextul în care se desfășoară. Pentru acesta începem a ne interesa de tipul de algoritm și de date asupra cărora se execută, precum și ce tip de rezultat i se

oferă. Simpla prezență a datelor cu caracter personal ridică riscul utilizării neconforme, chiar răufăcătoare, și de erori grave și impune a se acorda atenția sporită aplicațiilor în cauză⁴.

4. Sistemele de și întreaga problematică a inteligenței artificiale sunt și politice din cel puțin trei perspective. Mai întâi întrucât încapsulează valori și prejudecăți ale conectorilor lor. Apoi, deoarece prefigurează și vehiculează o viziune asupra lumii. În fine, dar nu în ultimul rând, SIA devin și se manifestă ca instrumente de *soft power*, adică drept vectori de influență, dar tot așa și de *hard power*, respectiv de armament în mâinile care dispun de asemenea aplicații tehnologice pe scară mare⁵.

BigTech a construit și afirmă și așa-numitele deja BigStates precum S.U.A. și China, principalele entități de acest gen, care și structurează politica lor de putere în general, și cu contribuția tot mai importantă a giganților tehnologici și transnaționali. În centrul noului tip de rivalitate și de concurență se află sistemele de IA de utilizare militară, acționând inclusiv ca instrumente de cyberdestabilizare a democrațiilor și de promovare a conflictualității cyberhibride, în special în câmpul cognitiv și informațional. În cadrul noilor articulații de putere și capabilitate care operează în secolul al XXI-lea giganții tehnologici occidentali și echivalenții lor chinezi sunt entități hibride, în căutarea unui rol propriu în echilibrele mondiale și cu expresii adecvate în curs de constituire. Ei sunt deopotrivă întreprinderi private, dar și actori ideologici, geopolitici și militari de prim plan care întrețin legături ambivalente, aflați în raporturi de cooperare dar și de concurență, de co- și interdependență, uneori toxici cu statele lor de referință, faimoasele BigSats. Rămasă relativ în urma cursei noilor tehnologii, UE mizează și promovează tot bine-cunoscuta sa „suveranitate normativă defensivă, pe calea valurilor succesive „de pachete” de reglementări, pe anumite tematici, de data aceasta cele pendinte de tranziția digitală și revoluția IA.

Mai multe țări europene (Franța, Germania) dar și state din alte părți ale lumii consideră că IA devine o miză de „suveranitate tehnologică” și trebuie tratată ca atare, vorbindu-se chiar de

⁴ A. Jean, *En matière d'IA, on doit impérativement distinguer la technologie de son utilisation*, „Le Figaro”, 18 aprilie 2024.

⁵ G. Gallet, interview avec A. Mhalla, *Face au choc technologique, nous manquons cruellement d'hommes d'État!*, „Le Point”, 6 aprilie 2024.

o „eră a naționalismului IA” în care „statele suverane se lansează într-o cursă pentru a-și controla destinul lor digital” (The Economist). Se evocă în acest context de aspecte vizând utilizarea și altor limbi de circulație internațională în programele dezvoltate (franceza, spaniola, în această ultimă privință fiind semnificativ acordul încheiat la 5 aprilie 2024 între guvernul spaniol și IBM), modele dezvoltate local, reguli de cumpărare pentru entitățile publice, servicii și date adaptabile în cloud ș.a.

În orice caz, dacă inteligența artificială a bulversat ori e pe cale să o facă cotidianul uman, ea transformă profund și relațiile internaționale, abolind frontierele „clasice” în profitul spațiului cyber și introducând o nouă resursă cheie, datele și folosințele pe care le produc. Ea face să apară, așadar, noi actori, giganții digitalului care se ridică la rangul de cvasistate, cu care tind să intre în raporturi particulare, tot mai strânse, inclusiv în procesele complexe de elaborare, adoptare și aplicare a normelor juridice pertinente. Nu în ultimul rând, noile tehnologii oferă capacități superioare de confruntare militară între state, modifică perspectivele și regulile dreptului internațional umanitar și presupun regândirea răspunderii în materie. Ca un corolar, în privința influențelor globale, inteligența artificială transformă geopolitica, actorii și teritoriile de influență, desenează imperii și reglementare specifice, modifică planurile și intensitatea forțelor de confruntare, precum și care sunt mizele unei guvernante ale acestei tehnologii în afara normelor⁶.

În așteptarea unei reacții juridice complete și adecvate la provocările prezentate de desfășurarea sistemelor de inteligență artificială față de exigențele drepturilor umane fundamentale soluția recomandată e cea de a stabili măsuri concrete de „la caz la caz”, respectiv la problemele punctuale specifice diferitelor domenii și aspecte supuse reglementării. Mai precis, se consideră că, întrucât problemele respective pot diferi de la un obiect de reglementare la altul, cea mai potrivită cale de operare e aceea de a efectua evaluări de impact asupra drepturilor omului pentru fiecare propunere (proiect) de act normativ sau de politică generală, strategie etc.

Experimentul masteratului francez și pătrunderea formării specializate privind impactul tehnologiilor IA asupra ramurilor de drept în special și a fenomenului juridic în general, în

⁶ J. Atif, J.P. Burgess, I. Ryl, *Géopolitique de l'IA*, Editions Le Cavalier Bleu, Paris, 2022.

preocupările marilor universități europene și din întreaga lume ne arată importanța și prioritatea unui asemenea studiu.

V. ChatGPT și rolul său în progresul cercetări științifice și reflecții juridice

Cu ocazia deschiderii sesiunii anuale de comunicări științifice a ICJ (20 aprilie 2024) remarcam faptul, îmbucurător, că noile dezvoltări tehnologice și manifestările lor în frunte, de exemplu, cu *ChatGPT* vor avea consecințe majore și asupra cercetării științifice și menirii reflecției juridice în primul rând prin inhibarea așa-numitei abordări și literaturi de specialitate „normativiste”, care a proliferat la noi cu supramăsură. Într-adevăr, expunerea seacă a conținutului reglementării, interpretarea normei prin normă, simpla confruntare a opiniilor de acest gen, asezonată eventual cu date ale jurisprudenței (lecția sau doctrina de nivel consultație!) își vor pierde din interes, din moment ce rolul lor de documentare va fi îndeplinit de robotul-jurist! Rapid, numeroase volume, teze, articole (abundente în sintagme precum „conform noului cod... rap. la ... coroborat cu ...”) etc., vor deveni, așa cum trebuia mult mai demult, maculatură. Lăsând răgazul și oferind locul adevăratei gândiri și creații juridice, care înseamnă mai ales cercetarea cauzei și a scopului dreptului, în căutarea găsirii și afirmării justului în societate. Cu satisfacție constatăm că o atare perspectivă se exprimă și în poziționările în problemă de ultimă oră și din alte țări, cum e cazul Franței. În același timp, spre a-și îndeplini adevărata sa menire IA are nevoie de propria ei reglementare, pe care numai o adevărată și inedită evaluare juridică o poate oferi.

1. Șase (6), nota obținută nu e spectaculoasă, dar tot îți permite să treci examenul! Numai că în acest caz candidatul nu e o ființă umană, mediocru pregătită, ci un robot pe care un profesor de drept de la Universitatea din Minnesota (S.U.A.) l-a examinat. Folosind aceleași subiecte ca și pentru restul studenților săi. Cel „artificial” s-a descurcat destul de bine la drept constituțional, dar a „picat” la dreptul răspunderii civile. Așadar, dacă în concret a fost vorba de „un student mediocru, abia promovat”, în plan mai general s-a probat o realitate extraordinară: „ChatGPT” merge la facultatea de drept”. Desigur, în materie lucrurile evoluează cu o rapiditate

extraordinară. Dacă experimentul didactic american a avut loc în ianuarie a.c., trei luni mai târziu, versiunea 4 a modelului de limbaj conceput de Open AI a făcut progrese uimitoare așa încât robotul jurist a ajuns să susțină cu succes examenul la admitere în Baroul American; *Chat GPT4* s-a clasat în primele 10% din rezultate, scor care i-ar permite să compare ca avocat în pretoriul din majoritatea statelor americane! Este un „profesionist! Neobosit, învață un text mult mai repede decât creierul uman, economisind mult timp; douăzeci de secunde îi sunt suficiente (câteva ore pentru un angajat!), de exemplu, pentru a prezenta cartografierea cerințelor europene în materie de capital bancar, consultație frecvent solicitată într-un context marcat de puternice tensiuni pe piețele financiare. Totuși, ceea ce mai temperează din „entuziasmul” previziunii că mașina va înlocui omul e că un atare sistem adoptă adesea poziții părtinitoare și încă face multe greșeli. Așadar, deși creează o aparență de încredere și seriozitate instrumentul digital nu este nici pe departe infailibil; dimpotrivă, cel puțin deocamdată, el înregistrează „vicii ascunse” destul de severe. Așa cum relatează în privința unuia din cazurile descrise într-un articol publicat pe această temă în presa franceză (N. Bastuck, L. Neuer, *ChatGPT, dois-je vous appeler Maître?*, „Le Point”, 19 aprilie 2023) la o solicitare capcană, în sine absurdă, „Describe-mi o asociație non-profit pe acțiuni simplificată”, mașina a gafat monumental, oferind un răspuns pozitiv, cu corelații inadecvate, exprimate într-un amalgam de considerații și reglementări, care configura formele, inacceptabilă juridic!

Fără îndoială, „artificialul” progresează și mai rapid, odată cu versiunile *premium*, specializate în drept. Atitudinile avocaților față de această perspectivă rămân împărțite; o primă categorie sunt (încă) în stare de negare și refuză să se implice efectiv în problemă; alții însă, cu mai mult sau mai puțin entuziasm consideră că IA le oferă un potențial extraordinar și că deschide căi și provoacă implicații nebănuite în cunoașterea și chiar practicarea dreptului. Se apreciază că noile tehnologii oferă posibilități de îmbunătățire a hotărârilor judecătorești, cel puțin în dosarele tehnice, vor fi oferite arme mai bune justițiabililor, prin previziunile mult mai precise asupra rezultatelor/rezolvărilor litigiului părțile vor fi stimulate să negocieze, lăsându-le avocaților loc doar pentru know-how „neuberizabil”: inteligența umană și emoțională! În ziua în care reprezentarea prin avocat nu va mai fi obligatorie, jumătate din casele de avocatură vor dispărea din peisaj, este una din profețiile domeniului, unora dându-le deja frisoane!

Ne putem aștepta ca în curând să avem tribunale virtuale, conduse de „inteligente artificiale”; procedura orală va dispărea, dar celeritatea procesului va câștiga mult în desfășurare. Un nou decalaj e pe cale a apărea însă și a se adânci rapid: cel digital, între cei care au mijloace și predispoziții de a se integra acestei tehnologii și o adoptă ca mod de a acționa și cei lipsiți de atari abilități și mijlocele aferente.

IA generativă va crea o nouă fractură, cea inteligentă, în timp ce noii ingineri se vor întrece în creativitate și inventivitate juridică. Se mizează, în acest context general, chiar pe o viitoare și inevitabilă fuziune a profesiilor juridice. În privința situației personale a noului jurist al erei IA, cel în forma sa umană se va bucura și își va ocupa un loc al său atunci când doi colegi adversari în aceeași cauză își vor fi epuizat toate resursele oferite de instrumentul digital. Mai mult decât norme de drept, colecția de jurisprudență și redactarea concluziilor, clientul se va aștepta la un sfat din partea avocatului său, care va trebui să-l însoțească, să-l susțină și să stabilească o strategie împreună cu acesta. Așadar, psihologia, intuiția, înțelegerea, empatia, apropierea, capacitatea de a aprecia vor deveni calități foarte căutate. După cum e adevărat că robotul ne scapă de sarcini descurajante în favoarea activităților de mare intensitate care adaugă plusvaloare. Dar mașina nu poate merge până într-acolo la a ajunge la o înțelegere cât mai deplină, bazată pe concesi, compararea cunoștințelor și evaluarea intereselor în prezență. E domeniul rezervat avocatului „natural” de oricând și oriunde.

Am lăsat mai la urmă, dar nu atât ca o concluzie, cât mai ales drept punct de plecare într-o discuție și mai largă, cea a soartei catedrei universitare de drept și a doctrinei juridice în condițiile unei lumi dominate de noile tehnologii digitale, în frunte cu inteligența artificială.

Un jurist *tech*, invocat în articolul mai sus citat declara că suntem și în această privință în fața unei „revoluții copernicane”, una în care „acest robot creator este profesorul meu de ieri, colegul meu de mâine și judecătorul în fața căruia voi pleda poimăine”.

2. Apariția pe piață a unei noi inteligențe artificiale, acum deja celebrei „ChatGPT” a generat preocupări, întrebări și răspunsuri diverse și în mediul universitar, inclusiv cel al

dreptului. Cel puțin două reacții sunt în măsură să atragă în mod deosebit atenția: teroarea prefigurată în amfiteatre și panica generată în rândul cadrelor didactice, pe de o parte, satisfacția studenților și fascinația manifestată în lumea profesională și a legaltechs, pe de alta. Se pot înțelege ușor atitudinile studentului, la fel și cele ale tehnicianului, ambii animați dintotdeauna de utilitarism; ei își doresc cu orice preț rentabilitatea, eficiența fără a se întreba în mod necesar despre etica mijlocului, pentru că în cele din urmă contează și rămâne profitabilitatea trasă de pe urma instrumentului folosit. După cum e de înțeles și dascălul, măcinat în permanență de abisalele sale interogații teoretico-conceptuale, de provocările confruntărilor de idei rezultate din interpretarea textelor și a soluțiilor oferite de jurisprudență. De această dată șocul e însă devastator: un repetitor al tehnicii juridice, obișnuit în a debita prin interpretarea unui text raportat și corelat cu altul, eventual ambele aseasonate cu considerații ale doctrinei sau ale ceaslovului de specialitate, trăiește spaima că în anul universitar următor poate fi înlocuit, în recital de ChatGPT-ul unei IA! La fel și producțiile sale răspândite în paginile manualelor și ale revistelor de profil!

Această situație nouă și totuși previzibilă, și chiar oarecum anunțată, generează o serie de reflecții interesante, deopotrivă relative la viziunea strâmtă a studentului și profesionistului și, respectiv, a consecințelor (lăudabile, după noi) ale noilor tehnologii de gen, cu atât mai mult cu cât pun în discuție situația universității și condiția învățării dreptului în viitorul imediat. O primă analiză semnificativă a temei o detectăm la universitarul francez Pierre-Louis Boyer (*Vive ChatGPT, l'avenir de la doctrine!*, „Recueil Dalloz”, nr. 16, 27 aprilie 2023, p. 797 și urm.), cu ale cărui considerații orice observator de bună-credință al fenomenului nu poate fi decât de acord.

Studentul limitat numai la dobândirea tehnicii dreptului nu înțelege să depună nici un efort spre a face ceea ce poate să îndeplinească, în câteva secunde și poate și mai bine, o mașină. Încă din 2016 firmele juridice și cabinetele de avocați s-au dispensat deja de sute, poate de mii de juriști „documentariști” înlocuiți de calculatoare și de IA; între idealismul barei și realismul descoperirii viitorului implacabil se află o cădere dureroasă pentru amfiteatrele facultăților de drept. Fără nici o îndoială, dacă studentul se mărginește la însușirea tehnicii de interpretare a legii și aplicare la caz va fi repede eliminat din ecuația profesiei; între un tehnician jurist

remunerat și o IA atotputernică, angajatorul se va decide repede în favoarea acesteia din urmă. Referitor la profesionistul membru al unei structuri juridice ori un legaltech, fără îndoială se va pune chestiunea duratei contractului său de muncă, deoarece foarte probabil angajatorul va putea să opteze a recruta un programator mai degrabă decât un jurist, având în vedere evoluția surselor științifice ale dreptului... (*qui custodiat ipso custodes*). De altfel, nu își fundamentează oare proiecția sa de viitor fără conștiința fragilității *tekhné*? Și dacă dreptul, instrumentul profesiei sale, se limitează la o simplă tehnică și un răspuns normat asumat acum cu excelență de robot!

Se ridică în acest fel o dublă chestiune relativă la locul în care profesionistul dobândește cunoașterea normei și norma ca atare. Pentru aceasta să pornim de la ce definiție conferim universității și la fel și dreptului; prima e considerată un templu al tehnicii și secundul respectiva tehnică transmisă în cadrul anterior arătat? Răsturnând „orizontalitatea” contemporană (care ar vrea să facă din universitate un instrument de profesionalizare prin dispozitive de dobândire a unui *savoir-faire*) în scopul de a redresa aspirațiile sinderetice ale studenților și ale universitarilor, putem face din universitate un templu al libertății. În consecință, prin elevarea spiritului, grație transmiterii unui *savoir*, ființa își dezvoltă cunoașterea lucrurilor prin cea a cauzelor lor și astfel capacitatea sa de a alege moralitatea actelor: în două cuvinte, „liberul arbitru”. Universitatea nu e în acest sens locul reproducerii mecanice a unui învățământ tehnic; studentul nu ar fi, dacă așa ar fi cazul, decât un imitator, „o mașină care se scutură de sine însăși”. Dimpotrivă, universitatea ridică studentul la propria sa libertate, până la a-l aduce la o viață intelectuală contemplativă, creativă și contribuitoare la binele comun.

3. Inteligența artificială care se dezvoltă în mod exponențial a pătruns în lumea dreptului *via* mai multor legaltechs și cea a instrumentelor extrem de sofisticate aduse în sectorul juridic, precum o atestă exemplul avocatului robot. Problema apare atunci când utilitatea aferentă nu e decât una tehnică și juristul numai un simplu tehnician. Și cine vorbește de utilitatea juristului o face cu referire la utilitatea studentului în drept care se pregătește să devină jurist. Dacă observăm gândirea pozitivistă și în special cea normativistă și kelsenianismul, se constată că dreptul nu este măcar nici o simplă „știință” tehnică, de deprindere a unor reguli de interpretare și deslușire a unor prescripții normative. Această idee era vehiculată deja înainte de Kelsen,

întrucât sofisții greci o apărau și promovau. Dezvoltarea științelor zise sociale la sfârșitul veacului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea, apoi normativismul au făcut din drept o simplă tehnică, pe motivul imperativ și tautologic că „dreptul este o știință pentru că el trebuie să fie simplu”. Dreptul a devenit atunci o facilă cunoaștere și nu și o artă, un *ars*, un *praxis*. El s-a rupt de esența sa, făcându-l, deopotrivă, o singură normă produsă și o cunoaștere tehnică neutră din punct de vedere axiologic, în timp ce dreptul autentic este un „act” atribuit fiecăruia ce i se cuvine, *suum cuique tribuere*, cum spunea Ulpian. În această perspectivă și cunoașterea sa nu presupune o simplă iscusință de interpretare, o tehnică care odată învățată permite exercitarea prin repetiție a unei analize, ci este și un act, cu atât mai mult cu cât nu putem să nu subliniem faptul că o finalitate precedă acest *praxis*. Lista celor care au promovat asemenea orizonturi e lungă și într-o enumerare exemplificativă menționăm pe Pfersmann ori Troper, Dworkin sau Hart. Chestiunea nu e aceea de a ști dacă trebuie să luăm dreptul ca normă și operațiunea de cunoaștere a sa ca simplă interpretare, ori relevare a principiilor, ci aceea de a-l înțelege ca „mijloc” al juristului. „Dezorizontalizând” diversele abordări pozitivistice ori justnaturaliste se va permite a nu vedea juristul abstract ori exclusiv norma, ci a da dreptului veritabila sa funcție: cea de a fi instrumentul unei finalități a-normative, adică justiția! Dacă dreptul e nu numai știință, ci și *praxis*, se înțelege că el e „restabilirea echității”, un „act de partaj”.

Din momentul în care dreptul nu e considerat decât ca o știință rudimentară adică o simplă cunoaștere a tehnicii normative, orice inteligență artificială va putea – și ChatGPT-ul este un exemplu – controla instrumentul tehnic și aduce răspunsuri judiciare la problemele întreprinderilor, justițiabilului, cabinetelor de avocați ori ale altor profesioniști ai dreptului, magistraților așa încât toți aceștia ar putea fi integral înlocuiți de IA. Atunci, ce plusvaloare va dobândi în fața mașinii studentul în drept, viitorul jurist ori juristul? Răspunsul este destul de simplu, întrucât el nu ar mai putea fi considerat decât un executant al normei ori interpret al acesteia, norma nefiind dreptul: el ar trebui să fie un jurist, adică nu un savant al tehnicii, ci un specialist al cercetării finalității dreptului. Juristul, pentru a reveni la sensul etimologic al termenului de „jurisdicție”, este cel care ne va „zice dreptul”. Desigur, stăpânirea tehnicii prealabile a științei juridice (care nu e dreptul) e necesară, întrucât nu se poate conferi o orientare fără a înțelege mijlocul și instrumentul prin care se va ajunge la aceasta, adică pentru a face

dreptul. Dar dacă ne vom opri la abordarea normativistă care afirmă că dreptul e propria sa finalitate, că norma se justifică prin normă, nu va mai fi nevoie de a se da o finalitate și, în consecință, nu mai există o funcție pentru jurist. Acesta nu va mai servi la nimic, întrucât nu am mai aștepta de la el decât un răspuns tehnic pe care ChatGPT sau orice altă IA îl poate da, și încă mai rapid și în mod mai puțin oneros. Juristul ar trebui să fie, înainte de toate, un fel de filosof al dreptului; el e cel care, întrucât înțelege cauzele dreptului, orientează decizia juridică spre just. Această idee sparge imanența pozitivistă și impune pentru jurist o anumită transcendență.

În plus, o atare abordare are două consecințe în lumea universitară. Prima e aceea că ChatGPT anunță prăbușirea pozitivismului, a tehnicii seci, a normei care se justifică prin norma însăși. E un semnal puternic așadar pentru obligația de a regândi dreptul ca un mijloc al justului. Cea de-a doua, la fel de imediată e aceea că universitarii vor trebui să înceteze să fie comentatori arizi ai ultimei jurisprudențe ori al nu știu cărui nou proiect de lege, „savanți neutri, creiere fără suflet, ființe iresponsabile, oferindu-și serviciile oricărui le dorește”. Ei vor trebui de acum înainte să se întrebe, pentru a-și manifesta obiectivitatea și statutul pretins, spre a gândi dreptul ca un mijloc, asupra finalității sale. Așadar, doctrinarii în general au îndatorirea de a „înceta de a fi tehnicieni”. ChatGPT va face cu brio asemenea operațiuni și deja legaltechs subliniază claritatea și relevanța analizelor algoritmice ale ultimelor jurisprudențe întreprinse prin intermediul IA. Această tehnică a comentariului hotărârii ori a celui comparat al proiectelor de lege sunt deja cunoscute și practicate cu ajutorul noilor tehnologii. Purul învățământ tehnic generalizat la noi, constând în reproducerea mecanică a tot ceea ce s-a făcut după codificarea și exegeza juridică nu-și mai are rostul. Se impune astfel prin forța tehnicii ceea ce propovăduiam tot mai insistent în ultima perioadă, din perspectiva cuiva preocupat de soarta cercetării științifice în materie: readucerea în amfiteatre, în reviste, manuale, tratate și colocvii, în centrul doctrinei și a învățământului de profil știința, reflecția autentică menită să permită deslușirea și cunoașterea cauzei și finalității dreptului, singurele rațiuni ale existenței juristului, adică istoria și filosofia fenomenului juridic.

Cunoașterea originii unui instrument și mai ales finalitatea sa vor reprezenta plusvaloarea adusă de universitar, ceea ce se așteaptă în general de la juristul autentic, perspectiva esenței formării și afirmării profesionale a viitoarelor generații de gânditori, analiști și practicieni ai

dreptului. Tomurile „conform noului cod...”, analizele „potrivit art. ... rap. la art. ... cu aplic. prev. ...”, „reflecțiile” pe marginea textului îngust, reduse la folosirea DEX-ului și găselnițele de context vor fi aruncate brutal, la lada (tristei) istorii a pozitivismului atroce care sufocă gândirea autentică și împiedică progresul unei autentice științe a dreptului în România!

Fie și numai pentru această operă de curățenie majoră prin înlăturarea zgurii și șpaltului pozitivist, îți mulțumim *ChatGPT*.

Așadar, pe lângă această operă de raționalizare a producțiilor juridice, prin inhibarea abordărilor normativiste, IA poate ajuta cercetarea în domeniu nu pentru a elabora studii adecvate și formula argumente și soluții originale, ci spre a-și realiza investigațiile sale sub dimensiunea documentării și informării mai rapide și mai complete. La rândul său, spre a-și îndeplini adevărata lor menire, ca rod al capacității umane, noile tehnologii digitale au nevoie de reglementări juridice adecvate, capabile să asigure controlul uman asupra utilizării acestora așa încât să nu devină periculoase, până la distrugere tocmai pentru civilizația care le-a creat și le promovează. Este o primă provocare majoră pentru dreptul inteligenței artificiale, care își croiește deja propriul drum între ramurile sistemului normativ și materiile cunoașterii științifice și studiului universitar.

P.S.: La 1 ianuarie 2024 se vor împlini șapte decenii de funcționare legală a ICJ, unitatea de cercetare științifică, îndeosebi fundamentală a Academiei Române. Referindu-se la viziunea așezată inițial la soclul său de generația fondatoare Ionașcu-Eliescu-Dongoroz, prof. dr. Octavian Căpățînă nota într-una din autobiografiile sale: „Planul de cercetare inițiat de profesorul Ionașcu și aprobat de Consiliul științific avea ca scop elaborarea e tratate aprofundate în toate disciplinele juridice. S-a procedat totodată la repartizarea materiei pe capitole, încredințată spre realizare unor grupuri de cercetători, sub îndrumarea și coordonarea celor mai competenți specialiști. E suficient să amintesc dintre ei nume ilustru precum cele ale prof. Mihail Eliescu sau prof. Vintilă Dongoroz. În fapt, rezultatele au fost mai puțin strălucite decât așteptările și previziunile scontate. Carențele s-au datorat în bună parte decalajelor substanțiale dintre posibilitățile maestrilor și veleitățile ucenicilor, nu toți cu adevărată vocație de cercetători științifici și cu stil

redacțional corespunzător. În final au fost publicate doar unele monografii de prestigiu, semnate de nume ilustre și doar câteva lucrări colective”.

Acum, în pragul celui de-al 8-lea deceniu de existență academică, rândurile de mai sus pot constitui gânduri la un nou început și ale relansării activității de cercetare științifică pe tărâmul dreptului. Cu speranța că de această dată sorții de izbândă vor fi mai generoși cu știința juridică românească.

VI. IA între LexGPT și provocările culturii dreptului

La scurt timp după comercializarea deja masivă a ChatGPT, când Google abia și-a lansat chatbot-ul Bard și după doi ani de la inițierea propunerii de regulament privind inteligența artificială (IA) de către Comisia Europeană (CE) în aprilie 2021, joi 11 mai a.c. Parlamentul European (PE) a dat practic „foc verde” legii europene a IA astfel preconizate, aducându-i importante amendamente și precizări. Desigur, nu orice aplicație de acest gen are nevoie de o reglementare specifică, întrucât e vorba de o tehnologie integrată, unele componente ale acesteia făcând parte de mai mult timp din viața cotidiană, precum algoritmul care detectează spam-ul sau jocurile video, alături de multitudinea de activități pe care le facem cu telefonul mobil. Dar alerta științifică proferată și îngrijorările generate, mai ales de răspândirea pe scară largă a inteligenței artificiale generative, au precipitat preocupările de instituire a unui control etico-juridic adecvat spre a nu fi prea târziu și cu consecințe devastatoare și ireversibile.

1. Obiectul actului legislativ unional-european în curs de adoptare e dublu: pe de o parte, reglementarea folosirii surselor și datelor din care se hrănesc modelele generative (algoritmi în stare să învețe și să producă conținuturi noi), iar pe de alta impunerea de restricții destinate să împiedice folosirea cu rea-credință a IA, care poate vulnerabiliza și în primul rând drepturile de protecție a datelor și viața privată a cetățenilor. Ca urmare, întreprinderile tehnologice vor trebui să asigure o mare transparență, cu indicarea vizibilă și accesibilă a faptului că rezultatele generate sub formă de text, imagini sau audio sunt creații ale IA, pentru a se evita ca aparența lor de credibilitate să-l inducă în eroare pe cetățean cu privire la creatorul și autenticitatea lor. Va trebui, de asemenea, să se indice într-o formă clară sursele din care s-a inspirat și cu ajutorul cărora se antrenează sistemul în vederea protejării drepturilor de autor și de proprietate intelectuală. Reglementarea acestei materii, inclusiv prevederea formelor de compensare economică și comercială menite să garanteze viabilitatea industriei media și ecosistemului cultural din care se înfruptă azi în mod gratuit modelele generative devine prioritară. Decizia de a stabili patru nivele de risc ale aplicațiilor IA, de la „inacceptabil” până la „minim”, trecând prin

„moderat” și „nivel înalt”, evidențiază conștientizarea pericolelor pe care ele le prezintă, îndeosebi în privința dreptului la viață privată. Amenințările ținând în principal de nevoia de a preveni folosirea cu rea-credință de către guverne sau întreprinderi a sistemelor de supraveghere masivă biometrică sunt astfel evidente și avute în vedere.

Propunerile eurodeputaților sancționează folosirea intruzivă și discriminatorie a anumitor opțiuni ale inteligenței artificiale, și în special a celor de recunoaștere facială în spațiile publice, care vor fi admise doar sub autorizație judiciară în cadrul cercetărilor penale ale infracțiunilor grave. Sunt interzise, totodată, și sistemele ce utilizează trăsături ale rasei, de religie sau afinitate politică, spre a prevesti conduite delictive. Desigur, așa cum putem constata fiecare dintre noi, impactul aplicațiilor IA e deja variat și deosebit de puternic în societățile europene și occidentale, în general, și înainte de a stigmatiza „în bloc” și a demoniza „nediferențiat” expresiile sale, e preferabil să se acționeze în sensul prevenirii efectelor negative ale unei revoluții tehnologice care avansează cu o viteză nemaîntâlnită. Modelul european preconizat de reglementările în curs de dezvoltare în cadrul UE – regulamentul și directiva propuse – preconizează o „abordare etică concentrată pe om” și propun drept cheie a problemei „un control uman, sigur, transparent, trasabil, nediscriminatoriu și respectuos cu mediul”. Garantarea transparenței funcționării, a calității datelor cu care operează și solicitarea identificării surselor sale devin absolut necesare pentru ca utilizatorii finali să cunoască avantajele enorme și riscurile pe măsură ale unui sistem cu totul revoluționar. La baza modelului trebuie să se afle încrederea și siguranța cu privire la fiabilitatea, capacitatea de a furniza texte și imagini credibile și coerente, dar false și posibilitățile de prevenire și combatere a manifestărilor de rea-credință. După adoptarea și intrarea în vigoare a reglementărilor preconizate în planul dreptului UE se impune ca, pe de o parte, măsurile astfel stabilite să fie însoțite de mecanisme pentru care îndeplinirea lor să devină efectivă, iar pe de alta să se coordoneze cu cele instituite în alte regiuni ale globului, așa încât să se configureze un răspuns comun, adecvat și coerent la nivel global la această nouă și majoră provocare a întregii umanități.

2. Unul dintre domeniile predilecte de aplicare a algoritmilor și a virtuților lor tehnice va fi, fără îndoială, cel al fabricării și sistematizării legilor. LexGPT ar putea deveni un reper

esențial al civilizației juridice a viitorului. Iată o posibilă variantă a sa rezultată din imaginația profesorului francez Fabrice Defferrard, de la Universitatea din Reims (*LexGPT*, editorial, „Recueil Dalloz”, 27 aprilie 2023).

„Palatul Elysee,

Ședința Consiliului de Miniștri de miercuri, 4 aprilie 2029.

Ministrul responsabil cu elaborarea legilor tocmai a finalizat prezentarea raportului său după doi ani în fruntea noului minister. Murmure aprobatoare traversează masa întinsă a Salonului Murat al Palatului Maignon din Paris. Își amintește de cuvintele Președintelui Republicii din cadrul primului Consiliu de Miniștri: „Poporul vrea răspunsuri. Să-i dăm legi!”. Așa s-a născut LexGPT, în versiunea multimodală, iar el, ministrul, a fost cel care a impulsionat crearea lui. Încă de la început, în colaborare cu Prim-ministrul, s-a stabilit un număr de obiective ambițioase: 200 de coduri cuprinzând cel puțin 3.000 de articole și 20.000 de legi anexe ar urma să formeze arhitectura de ansamblu a organismului normativ până la finalul mandatului prezidențial. Totul se va reforma în flux continuu, până în cel mai mic detaliu. Și nu se va opri niciodată. Se va moderniza, Se va îmbunătăți, Se va simplifica, Se va accelera, având la dispoziție o perspectivă reală a eficienței performative și a comunicării permanente. El, ministrul, înțelesese asta încă din timpul pregătirii sale la Institutul Național al Serviciului Public: cu cât vor exista mai multe norme, cu atât interesul general se va îmbina cu interesele individuale, singurele care contează cu adevărat. Cei care se plâng de inflația legilor sunt oricum învechiți, desueți. Afluxul de texte, ca monedă de schimb, ar institui iluzia democratică. Acesta este scopul. Și vom ajunge acolo cu orice preț!

După un început puțin haotic și câteva proiecte de lege aiuristice pe care nimeni, în afară de câțiva academicieni stafidiți, nu le-a observat, LexGPT rula la viteză maximă. În medie, zece legi noi pe zi, două coduri noi pe lună. O Niagara legislativă minunată! Algoritmii au rulat fără întrerupere. Era suficient să li se introducă instrucțiunile: schimbați asta, reformați asta, găsiți lacune și umpleți-le. Capacitățile inventive ale mașinii, care se auto-ameliora constant, au fost excepționale. Mulțumită modificării articolului 49-3 din Constituție, propusă spontan de LexGPT, acum a fost posibil, cu titlu excepțional, să se adopte pachete de texte legislative fără

examinare prealabilă și chiar în afara sesiunii parlamentare. Este de la sine înțeles că excepția a devenit în foarte scurt timp regula.

A existat bineînțeles o oarecare reticență din partea societății civile. Cum se poate descurca cineva în acest torent de legi? Într-un atare context, el, domnul ministru, a avut ideea magnifică care a stârnit un entuziasm nebănuit în cadrul cabinetului său: crearea unui al 201-lea act normativ complex, intitulat „Codul de aplicare a codurilor și legilor”. Iar LexGPT se va ocupa de realizarea acestuia.

Câțiva juriști s-au plâns, ca de obicei. Își amintește de acea seară de gală când, la masa lui, s-a așezat un profesor de drept de la o universitate cu sediul în teritoriu, nu mai știe unde, dar care s-a dovedit rapid exasperant. Potrivit acestuia, legile ar fi devenit imposibil de asimilat și de înțeles. În practică, persoanele responsabile cu aplicarea acestora nici nu le-ar mai aplica. Aceștia s-ar fi folosit de normele pe care le cunosc deja, nu de cele care sunt în vigoare. Alții ar fi decis să aplice propriile reguli, fără a ține seama de dreptul comun. Chiar dacă nimeni nu ar mai ști nimic și că, în consecință, orice formă de control ar fi sortit eșecului, nimeni nu ar observa acest lucru. De exemplu, mii de hotărâri judecătorești ar fi pronunțate în fiecare an pe baza unor texte de lege care nu mai sunt în vigoare sau a unor norme stabilite în mod arbitrar. Prin forța lucrurilor, mai multe sisteme juridice paralele l-ar înlocui pe cel pe care el, ministrul, îl crease. Ar mai exista, în această situație, statul de drept?

Ministrul și-a manifestat supărarea, ceea ce a pus rapid capăt conversației. Ce importanță are pentru el aplicarea legilor? Nu face parte din planul său de afaceri. Mâine va părăsi ministerul pentru o altă funcție, agenda sa de adrese constituind singura sa competență. Ezită între banca X și fondul speculativ Y. Din fericire, LexGPT îl va ajuta să aleagă.”

3. Pentru a înțelege de ce și eventual cum tehnologiile digitale schimbă în profunzime raportul nostru cu dreptul, se impune să recurgem la o abordare de natură antropologică și culturală. Studiul și cercetarea sa presupun înțelegerea mizelor morale, economice și sociale care dau sens tehnicii juridice. Trebuie, de asemenea, a-l înscrie într-o viziune interdisciplinară, știut fiind faptul că „informatizarea dreptului este un lucru prea serios pentru a-l lăsa la dispoziția informaticienilor” (P. Cala). Într-adevăr, avem obișnuința de a înțelege, argumenta deliberarea și

a decide plecând de la un drept relativ solid, a stabili, pe baza unor principii generale, reguli fondatoare ale unei reprezentări a lumii și pe un anumit număr de certitudini. Suntem în prezența normelor juridice într-un anumit reflex al unei reprezentări sociale, în acord cu exigențele momentului. Ori cu ceea ce denumim inflația normativă se constată o decadentă de reglementări din cauza imposibilității crescânde a dreptului de a încadra activitățile umane. În acest sens putem spune că juriștii au devenit „*lost lawyers*”, naufragiați într-un ocean de reguli și norme din ce în ce mai sufocante și din ce în ce mai complexe. Avem din ce în ce mai mult impresia de a vedea dreptul ca un teatru al comediei umane; din marile schimbări ale percepției legate de atotputernicia subiectului rezultă o chestiune centrală: cum să rămâi rezonabil și uman într-o societate în care asistăm la o accelerare a timpului, la degradarea relației de muncă, la o mobilitate a capitalurilor din ce în ce mai rapidă, la o dislocare a spațiului? De-a lungul atâtor încercări și prin experiențele deja înregistrate, provocările dreptului în fața revoluției IA se multiplică și accentuează. Una dintre ele vizează, desigur, ecuația dintre ChatGPT și învățarea științelor juridice. Avansurile de ultimă oră în materie ne arată că nu ne mai putem mulțumi a considera că, pentru a înțelege o regulă de drept, nu e suficient de a ști citi și compila, ci se impune a fi capabil de a găsi jurisprudența pertinentă dezvoltată pe un anumit subiect, a analiza opiniile doctrinale emise pe respectiva temă ori chiar a replasa regulile studiate în ordinea juridică dată, întrucât juristul-robot o poate face la rândul-i, și cu mai mult succes! Respectiv a da dovadă, fără îndoială, încă cu anumite limite, de ceea ce denumim sens critic! Deficiențe manifestate (încă) în privința fiabilității informațiilor pe baza cărora acționează, evazivității asupra surselor și corectitudinii valorificării lor, îndoilele în ceea ce privește capacitatea de analiză ș.a. rămân vremelnice și nu trebuie să ne îndoim de posibilitatea depășirii lor. Desigur, așa cum ne atrag atenția unii autori (Mathias Latina, în *ChatGPT et l'enseignement du droit*, „Recueil Dalloz”, 27 aprilie 2023, p. 823, de exemplu) pentru a evalua relevanța răspunsurilor, în condițiile în care nu știm nimic despre fiabilitatea surselor, trebuie să învățăm studenții să utilizeze cum se cuvine IA conversațională. Așadar, un nou exercițiu s-ar impune să vadă rapid lumina zilei: comentariul răspunsului ChatGPT! Ca atare, viitorii practicieni ai dreptului care vor utiliza cu siguranță noile aplicații tehnologice trebuie să se adapteze unor atari perspective, să mobilizeze ajutorul robotului, conjugat cu analiza proprie spre a înțelege o decizie a justiției sau

un text de lege, desigur în urma unui control *ex-ante* „de conformitate” a datelor oferite de IA. Asta în plan strict și limitat pedagogic; în plus, și poate chiar mai important, e nevoie de o abordare și o înțelegere globală a impactului IA asupra dreptului în deplinătatea dimensiunilor sale.

4. Implicații importante, până la profeții referitoare la efecte devastatoare, sunt de așteptat și în privința culturii dreptului. Desigur, la o primă privire și, poate, pentru moment, dacă avem în vedere că virtutea culturii, e aceea de a ajuta să citim mai bine lumea care ne înconjoară și faptul că dreptul are încă reputația, și uneori chiar aparența, unui ansamblu de arguții ascunse și îndepărtate de percepțiile comune ale cetățenilor, noile aplicații ale IA vor ajuta mult la depășirea unor atari inconveniente. Și aceasta cu atât mai mult cu cât juridicul nu e un mijloc de a cripta lumea, ci de a o decripta ori de a ajuta în felul său la aceasta, în special cultivând nuanțele, căutând înțelesurile profunde, construind o viziune pe termen lung a problemelor ridicate de viața juridică în general și a fenomenului drept, în special. Dacă invocăm celebra frază a lui André Malraux, pentru care cultura e „ceea ce a rămas după ce s-a uitat totul”, atunci rolul ambivalent al IA generative devine și mai evident în domeniu. Într-adevăr, pentru rememorarea cunoștințelor, se oferă un maxim tehnic, cu rezultate imbatabile; în privința amprentei culturale propriu-zise, însă, contribuțiile tehnicilor nu sunt suficiente, implicarea umană fiind decisivă și va rămâne de neînlocuit.

După ce a semnat, în martie a.c., o scrisoare deschisă prin care se cerea stoparea dezvoltării necontrolate și abuzive a noilor tehnologii digitale, istoricul Yuval Noah Harari publică considerații alarmiste asupra subiectului în *The Economist*. Pentru el, inteligența artificială înseamnă „potențial sfârșitul istoriei umane” pentru că, în mod contrar altor invenții disruptive, precum tiparul și radioul care nu au făcut decât să ajute specia noastră să-și difuzeze ideile și astfel să fasoneze cultura noastră, aceasta poate avea propriile-i idei. Și în acest sens, ne avertizează autorul lui *Sapiens*, impactul IA este „fundamental diferit”, ea poate crea „idei complet noi, o cultură complet nouă”. Ceea ce e amuzant e că un istoric de amplă perspectivă, precum celebrul analist de față, pare a uita că absolut toate revoluțiile tehnologico-comunicaționale – și, fără îndoială, inteligența artificială generativă este una dintre ele – au

generat profețiile lor de apocalipsă, din partea celor care aveau cel mai mult de pierdut (Peggy Sastre, *Intelligence artificielle, l'éternelle panique des clercs*, „Le Point”, 12 mai 2023). Să ne explicăm, urmând îndeaproape argumentele autorului francez. În *Phaidros*, Platon (secolul al IV-lea î.H.Cr.) exprima o geneză mitică a limbajului scris. Zeului Theuth, care îl oferă lumii, Socrate, ca întotdeauna purtătorul de cuvânt al lui Platon, îi opune profundul său scepticism și declară că el îl urmează mai degrabă pe bunul rege al Egiptului, Thamus, pe care realizările artelor și literelor îl lasă rece. Și pentru aceasta, Socrate vede în scriere o amenințare directă pentru cunoașterea autentică. Cei care învață să citească, spune el, învață cu aceeași ocazie să-și ucidă propria memorie. Încrezându-se în scris, aceștia se situează în afară, supuși amprentelor străine și nu ale lor înșiși, singurele care le pot oferi o răsplată veritabilă. Motiv pentru care Thamus și Socrate (și, evident, Platon) asimilează scrierea unui drog care oferă toxicomanului iluzia înțelepciunii și devine, pentru toată lumea, frontiera între înțelepciunea aparentă și cea veritabilă. Amuzant pentru istorie rămâne faptul că nicăieri Platon nu-și arată ironia rechizitoriului său contra literelor și textelor care, spre a fi vehiculate, necesită adepți care au nevoie de ele. Tiparul a întâmpinat, la rândul-i, în afirmarea sa, acest gen de rezistență. Un abate de la mănăstirea benedictină din Sponheim, Johannes Trithemius (1462–1516) apăra în *De lauda scriptorum* laborioasa muncă de copiere cu mâna a textelor de către călugări. Pentru el, dificultatea și lentoarea erau deopotrivă germenii unei culturi amenințate; ca proces de dobândire a cunoașterii, copia dădea călugărului respectiv ocazia să se cufunde într-o lungă contemplare, singurul mijloc de a dobândi o completă înțelegere a conținutului. Trithemius deplânge de asemenea lipsa de calitate a hârtiei de tipar, efemeră, în timp ce consistența pergamentului era eternă și se teme de toxicitatea cernelurilor. În fine, producerea și consumul cărților tipărite semnificau o banalizare și o înjosire a învățării și a culturii.

Și, ca de fiecare dată, au fost și sunt atât câștigători, cât și perdanți. În cazul medieval, conflictul de interes aferent sare în ochi mai mult decât cel în privința lui Platon. Și aceasta întrucât, catolic fiind, abatele avea toate motivele să se îndoiască și să denunțe prejudiciul pe care cărțile tipărite și generalizarea alfabetizării ar fi amenințat să-l producă, aplicând lovituri mortale singurei religii deținătoare, în concepția sa, a Adevărului și, prin acesta, propriei sale hegemonii culturale. Așa cum nu va pregeta să o facă Reforma, inchiziția și războaiele

religioase. Desigur, e de domeniul evidenței că toate schimbările de paradigmă au prezentat, deopotrivă, avantaje și inconveniente, potrivit locului unde se plasează. Unele au fost în cele din urmă câștigătoare, altele perdante. Dar înainte ca toate cărțile să se joace, elitele implicate au tot interesul să-și exprime mirarea, repetând refrenul marelui declin general, și aceasta suficient de puternic pentru a acoperi ceea ce constituie fondul problemei, respectiv dorința lor de a-și păstra locul sub soare. Oare și de această dată va fi la fel?

Sunt noi perspective juridice ale dilemei cu rezonanțe inclusiv existențiale: să fim pesimiști ori optimiști referitor la IA? Reprezintă aceasta o amenințare pentru supraviețuirea umanității ori, dimpotrivă, respectiva tehnologie aduce un progres imens? Această polarizare binară a structurat adesea luările de poziție mai ales ca reacție la succesul softurilor de inteligență artificială generativă, capabile să creeze texte ori imagini, precum ChatGPT sau Midjourney. Dar o atare opoziție rămâne simplistă, chiar periculoasă, alertează analiștii problemei; o a treia cale e totuși necesară și posibilă, potrivit altora. E periculos să ne jucăm cu fantasmele de utopie ori de apocalipsă, promițând, grație IA, un viitor „înfloritor” ori proclamând unul „catastrofic”, întrucât ele ne îndepărtează de problemele puse de noile tehnologii în modul cel mai „real și imediat”, argumentează grupul realiștilor. Pentru aceștia, urgențele sunt legate de consecințele deja vizibile, care comportă remedii concrete și promovează modele „mai mici”, mai specifice, mai controlabile, decât cele gigante, generaliste. Această abordare pragmatică ar inspira și demersul reglementar al UE, impunând furnizorilor de IA reguli, în special de transparență, asupra datelor implicate! Și aceasta în virtutea unei filosofii simple dar elocvente: e, în orice caz, mai bine, decât a nu face nimic! Așa să fie?

VII. Profesorul de drept: o „specie” pe cale de dispariție?

O apariție recentă în literatura juridică franceză, sub un titlu aproape șocant, dar tot pe atât de provocator, *La disparition des professeurs de droit?* [P.-O. Chaument et C. Puigelier (dir.), Editions Mare&Martin, Université, Paris, 2024], întrucât se întâlnește cu o idee care mă frământă de mai multă vreme, cea a transformărilor pe care le suferă „profesionistul Dreptului” de această dată în ipostaza „juristului de catedră” într-o lume în profundă schimbare, mă determină să scriu rândurile de față. Mă întreb înainte de toate dacă, evocând dispariția magistrului, cei 10 universitari autori ai studiilor ce formează volumul, au făcut prin chiar titlul său o constatare sau exprimă mai degrabă o temere ori prevăd în realitate ceva ce este pe cale a se produce. Un exercițiu de stil, cu iz literar sau o investigație responsabilă care detectează, exprimă și alertează asupra unor evoluții și involuții ce se petrec sub ochii noștri, rapid și aproape de neobservat? Și în orice caz sub imperiul gândurilor și sentimentelor proprii mele condiții intelectuale oficiale, aflată în vâltoarea vremurilor, dar mai ales sub acțiunea scursurilor lor (academice).

1. Profesorul (universitar) de drept. Un statut de prestanță intelectuală și de recunoaștere publică construit treptat și afirmat de-a lungul secolelor. O funcție cu multiple fațete – învățământ, cercetare, practică, creație intelectuală –, care asociază deținerea de profunde cunoștințe specifice într-un câmp de cunoaștere dat, o disciplină ori un grup de discipline cu o viziune globală, în conexiune cu alte abordări istorice, filosofice ori sociologice, ce permit punerea în lumină a dimensiunilor culturale ale dreptului. O profesie de sinteză, de crez și de atitudine. Poate că în privința nici unei alte personalități nu se întrunesc atâtea și se conjugă mai bine cunoașterea veritabilă, atitudinea fermă și responsabilitatea pentru binele comun. Construită încă din antichitatea greco-romană, figura profesorului de drept a străbătut secolele și mileniile ajungând astăzi în condițiile globalizării, consecințelor crizelor succesive și șocului civilizațional radical prezentat de digitalizare și inteligența artificială la o stare de cumpănă. Într-o vreme în care însuși dreptul ca fenomen social e pus sub semnul transformării radicale, fără îndoială că și

cei consacrați cunoașterii și destinați elaborării, adoptării și aplicării sale cunosc aceeași soartă. Una legată de transjuridism, autonormare, conformare tehnică, corectare de sistem (tehnologic). Tot mai invocatele perioade următoare de transhumanism (cu juristul augmentat) ori chiar de post-umanism (cu „juristul” mixt, umano-mașină) trec prin sfera imaginației (artificiale), în lumea existenței (reale). Complicațiile și consecințele posibile și chiar probabile nu mai pot fi ignorate și merită cel puțin discutate și analizate. Dar de cine? Juristul pozitivist rămâne incapabil sau devine refractar ori nepăsător la evaluări și abstractizări în vârtoarea evenimentelor curente. Atunci o să lăsăm exclusiv pe seama „inteligenței artificiale” să o facă? Cât risc, câtă imprevizibilitate și tot atâta dramă profesională! Și totuși...

2. O atare sumbră concluzie vine mai întâi dintr-o simplă scrutare a ceea ce a fost. În orice societate, cel puțin până acum, au fost și există reguli de drept. Și a fost și e necesar a le cunoaște și a le transmite. La Atena, în antichitate, filosofii dialogau asupra legilor ori Republicii. În Roma acelorași timpuri interveneau jurisconsulții și retorii înainte de a fi create Școlile. Deja se opunea expunerea magistrală și metoda socratică, privilegiindu-se interogatoriul. Epoca medievală cunoaște apariția universităților plasate sub controlul Bisericii, care acordă privilegii corpului profesionale format din doctori și profesori; glosatorii se atașează literei legii, iar comentatorii practicii („common law”) ori favorizează o abordare teoretică. Mai târziu s-a introdus recrutarea prin concurs; dar remunerarea modestă incita universitarii să-și diversifice veniturile, în special pe calea consultațiilor ori cumulând funcțiile de avocat, arbitru ori judecător. În Franța secolului al XVII-lea se multiplică plângerile față de slaba calitate a cursurilor, dictate și superficiale și se tânjea după considerația măștrilor de altădată. Suprimarea universităților și a facultăților de drept de către Revoluția Franceză (1789), precum și a mitului judecătorului „gură a legii” plasa în prim plan practicienii fără teorie eficientă. Într-o atare situație s-a luat inițiativa creării de „academii de legislație” pentru a studia dreptul, integrând dimensiunile istorice, filosofice și comparatiste; s-a înființat o catedră de legislație pentru a forma „cetățeni virtuoși și luminați” subliniindu-se că învățământul dreptului nu are ca vocație numai a forma juriști. Instituția universității imperiale și renașterea facultăților de drept ca monopol al obținerii de grade avea să facă din licența în drept și din doctorat diplome naționale

ce validau învățământul profesorilor de drept, membri ai noii corporații didactice. Modelul clasic al profesorului de drept avea să se forjeze de-a lungul întregului secol al XIX-lea pentru a se stabili în societatea liberală. Este, înainte de toate, un maestru care ține timp de trei ore cursul după un model teatral, precum un predicator, îmbrăcat cu roba neagră și roșie, cu fațadele sale de hermină. În general, proveniți din burghezie, precum tatăl lui André Gide, istoric al dreptului, se adresează unui mic număr de studenți aparținând aceluiași mediu. Pentru asigurarea acestui învățământ, el dispune de o largă libertate de expresie și de un statut de independență ce îi permitea să treacă regulile de drept prin sita spiritului său critic. Începând cu 1855, în aceeași Franță luată ca reper, era recrutat printr-un concurs național de agregare, reorganizat în 1891 pentru a distinge dreptul privat, dreptul public și istoria dreptului. Cursul magistral e alimentat nu numai de cunoștințe dobândite, ci și din reflecții proprii profesorului care analizează legislația ori jurisprudența în lucrările sale scrise, publicațiile, notele critice sau aprobative ale jurisprudențelor, operele sale în care se puteau dezvolta marile construcții doctrinale, afiliate diverselor viziuni ale dreptului, jurisnaturaliste ori pozitivistice. Forța învățăturilor sale, relevanța opiniilor exprimate confereau profesorului prestigiul necesar pe lângă maeștrii baroului, responsabili economici și sociali și, de ce nu, guvernanții care nu ezitau a-l consulta. S-a ajuns a se pune chiar problema de a ști dacă doctrina, favorizând anumite evoluții ale jurisprudenței, nu devenea ea însăși izvor de drept. Unii din cei mai prestigioși maeștri (precum altădată Raymond Saleilles ori Gaston Jéze) au putut avea o influență decisivă; în Franța se citează ca exemple concrete, în secolul al XX-lea, cazul pentru reformele Codului civil (al lui Jean Carbonnier), Constituției (lui René Capitant, Georges Vedel) ori construcției europene (Paul Reuter, Pierre-Henri Teitgen, Georges Vedel). I s-au reproșat și utilizări abuzive din partea impostorilor infiltrați la catedră pe alte căi decât cele normale, prin forțarea evidentă a lucrurilor, mânați de alte motive, ținând mai ales de (falsă) prestanță și cu scopuri străine promovării cercetării, învățării și reflecției asupra dreptului. E citat cu insistență cazul în care calitatea de profesor universitar de drept e folosită spre a conferi lustru celei de om politic sau de afaceri spre a masca falsa competență științifică. Evoluția societății în secolul trecut a avut multiple consecințe asupra dreptului și a statutului profesorului de drept, loviți la fel precum colegii lor de la alte facultăți de „criza educației”, Sporirea numărului de bacalaureați, în special din domeniul tehnologic și

profesional nepregătiți spre a urma studii universitare a antrenat nu o democratizare, cum s-a clamat, ci o masificare a publicului, precum s-a constatat. Insuficiența mijloacelor acordate pentru învățământul dreptului a condus la menținerea cursului magistral din cauze bugetare (și nu numai!); dacă au fost create „lucrările dirijate”, efectivul adesea platonic și dificultatea recrutării de specialiști le-a diminuat eficacitatea. Cursurile de drept s-au infiltrat și dezvoltat în perspective proprii și în institutele de studii economice sau politice, iar apariția învățământului privat a alimentat concurența, specializarea și caracterul aplicat al studiilor.

3. Realitatea schimbării și provocările sale se prefigurează prin dezvoltările rapide din ultima perioadă. Iruperea digitalului va aduce o modificare de o altă natură atât pe fondul dreptului (blockchain, smart contract, softuri predictive, recursul la algoritmi), cât și în privința analizei și transiterii sale. Apariția bazelor de date juridice digitalizate a demultiplicat posibilitățile de acces la surse. Tehnici împrumutate de la întreprinderi ori instituții de formare permit schematizarea (power point) ori ilustrarea (capsules) cursului; utilizarea smartformelor poate favoriza dialogul și transforma cursul magistral; depășind fotocopia, recurgerea la multimedia a dat naștere la MOOC. Criza sanitară provocată de pandemia Covid-19 a permis substituirea unui învățământ „distanțial” cursului clasic devenit prezențial. Examenele pot fi simplificate la extrem prin recurgerea la chestiuni cu alegeri multiple, pe care mașina le corectează instantaneu. Tratatul textului prost stăpânit ori deturnat favorizează plagiatele. Progresele inteligenței artificiale sunt percepute ca o provocare, facilitând fraudă la examene și banalizarea analizelor juridice. Dincolo de gadget-uri programul reciprocității învățământului, precum cursurile la distanță ar putea lăsa să se întrevadă rezultatul unei mișcări de concentrare, ca de exemplu un profesor unic la nivel național pentru fiecare disciplină ori avatarul său în fiecare amfiteatru. Stadiul ultim ar putea fi constituit de înlocuirea profesorului dispărut de artefactul inteligenței. Față de acest nou dat, profesorul de drept poate avea reacții opuse; atunci fie refuză acest nou instrument/unealtă și riscă să dispară; fie își manifestă voința de a se adapta noilor realități. Această alegere ridică probleme fundamentale pentru transmiterea cunoștințelor care sunt personalizarea, diversificarea și adaptarea la contexte de învățare. E vorba de a raționa, a chestiona, lămurii, sublinia coerența ori detecta incoerențele. Se știe că, potrivit unei butade,

„cultivarea îndoielii asupra dreptului salvează dreptul”. Această întreprindere se întemeiază pe o solidă stăpânire a tehnicilor, dar se impune să fie depășită; ea aparține umanului, profesorului a cărui abordare culturală mobilizează cunoștințele sale atât din științele sociale, cât și astăzi în digital. Cultura juridică e făcută din interogații pe care ea le ridică, integrând provocările momentului, comparând diferitele sisteme, încrucișând viziunile, teoretice și practice. Mobilizarea de noi instrumente pentru a permite o mai bună apropiere a teoriei și practicii, luarea în considerare a vieții reale plecând de la resurse sporite în mod considerabil. Ea poate permite studenților să mobilizeze resursele necesare pentru a ține seama de toate elementele vieții reale, de pildă în cadrul clinicilor juridice. În mod natural, pentru a-și îndeplini misiunile sale profesorul trebuie să dispună de o deplină libertate de gândire, de exprimare prin cursurile și cercetările sale, să-și dezvolte fără piedici spiritul critic. Dar nu poate avea libertate academică decât dacă, în același timp, respectă etica academică; gândește intens, liber și în mod independent, impune respectarea demnității, imparțialității, echității, integrității, cu o rectitudine a raționamentului, să știe să domine suprema sa angoasă, luând în calcul incertitudinea prezentă în complexitate.

4. Vrem sau nu vrem, intrăm într-o epocă a incertitudinilor și o perioadă a tranziției radicale. Desigur, într-un registru clasic de până acum, în tema abordată ne putem rezuma la concluzii de genul că profesorul rămâne indispensabil pentru misiunea de a conferi coerență argumentației și logică ideilor expuse, dar cea de simplu repetitor al tehnicii juridice e repede preluată și îndeplinită și cu mai mult succes de inteligența artificială. Ori că juristul de la catedră e chemat să explice finalitatea Dreptului și să expună metodele de învățare și aplicare a normelor sale; literei legii și spiritului jurisprudenței el le adaugă cauzele și urmările, filosofia înțeleșurilor ultime, dictând textul legii și anunțând pe cel ce va să vie. Toate atari considerații au fost și sunt valabile în logica de până acum a lucrurilor. Numai că aceasta pare a se schimba rapid și radical. Esențele dreptului de mii de ani – *persoana* și *lucrul (bunul)* – se transformă în însăși substanța și natural lor spre a deveni *profil* și *informație*; norma în sine se schimbă în standard, reper, e emisă mai ales de entități de autoreglementare și respectată nu atât sub spectrul sancțiunii și efectul constrângerii, ci al refuzului neîndeplinirii prescripțiilor tehnice, de fabricație. În această

situație și cel chemat să explice și să „ne învețe” norma, regula, prescripția dobândește alt rost și reclamă un alt rol. Devine Altceva. Ce? Aceasta-i întrebarea pe care o reclamă și răspunsul la care se așteaptă contextul evocat.

5. Pentru generația ajunsă la punctul final oficial al activității sale profesionale problema trece mai ales în planul reflecției, dar apasă ca o datorie, tocmai dintre-o atare ipostază, de a o înțelege și a o explica spre luare aminte din partea celor care se confruntă frontal cu noile provocări. Și aceasta din nevoia de conștientizare a mersului istoric ineluctabil și de înscriere în ritmul cerut și în măsura necesară pe noile date ale realității. Asumarea în cunoștință de cauză a condiției cibernetice a existenței umane este dovada clară a înțelegerii inteligenței artificiale, de către inteligența umană mamă, generatoare a primeia și aflată acum la un moment de cumpănă. Lumea a devenit un laborator de idei în fierbere și un imens teren de încercări ale inițiativelor rezultate de aici. Ritmul e infernal și adaptarea aproape imposibilă. La mai puțin de 4 ani de când, în decembrie 2019, Uniunea Europeană lansa prin *Green Deal* proiectul tranziției ecologico-energetice și neutralității climatice, în 2023 a „explodat” revoluția inteligenței artificiale, de această dată cu centrul în ecuația geostrategică americano-chineză. Și cu diferența că acum e pusă în discuție existența juridicului, în chiar chintesența invenției romane a *ius*-ului tradițional! Soarta sa e în mod evident în joc: dacă controlul uman se va impune, dreptul transformat în ipostaza sa de drept global al inteligenței artificiale va avea nevoie spre înțelegere, elaborare și aplicare de juristul IA. Dimpotrivă, o altă evoluție ar presupune un ansamblu normativ de raportare de o altă natură, cu alți specialiști chemați a-l aborda. Indiferent de datele problemei aflate într-o permanentă mișcare, rămâne întrebarea: profesorul de drept, o „meserie” pe cale de dispariție? Aceasta-i întrebarea!

Bibliografie

1. **Ovidiu Predescu , Ovidiu-Roland Predescu**, *Inteligența artificială azi. O perspectivă a dreptului, a drepturilor omului, a eticii și nu numai*, Editura Universul Juridic, București, 2024
2. **Jessica Eynard, Céline Castets-Renard**, *Un droit de l'intelligence artificielle: entre règles sectorielles et régime général ; Perspectives comparées*, Éditions Bruylant, Paris, 2023
3. **Charly Derave, Benoît Frydman, Nathan Genicot**, *L'intelligence artificielle face à l'État de droit*, Editions Bruylant, Bruxelles, 2024
4. **Axel Beelen, Philippe Dambly**, *(R)Evolution de l'Intelligence Artificielle. Vers un cadre juridique et technique de l'IA*, Editions Anthemis, Paris, 2023
5. **Estelle Brosset**, *Manuel de droit de l'Union européenne de la santé*, Editions Bruylant, Bruxelles, 2024
6. **Gérard Mémeteau, Catherine Puigelier**, *Construire le droit de la santé : Pionnières et pionniers de la science et du droit*, Editions Mare&Martin, Paris, 2025
7. **Jean-Michel de Forges**, *Le droit de la santé (8e édition)*, Editions Que sais-je ?, Paris, 2012